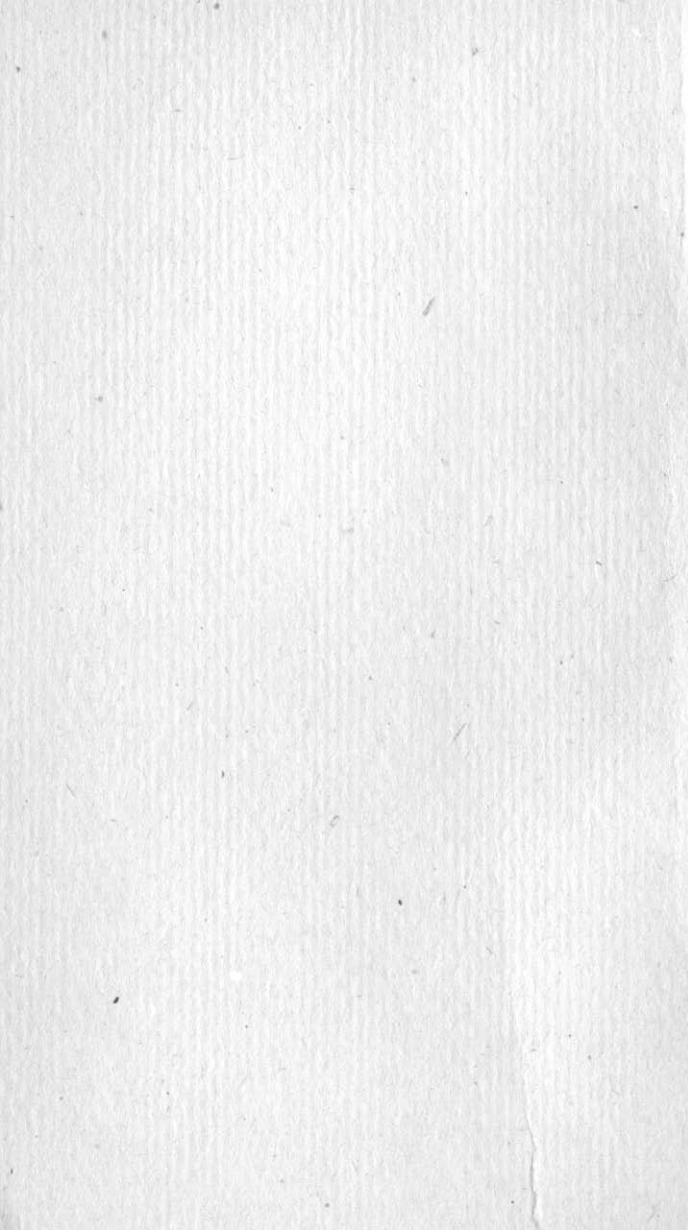

6952

91

2-20

1860

ՀԱՄԱԷՕՏ

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅ

Ի ՆՊԱՍՏ

ՈՒՍԱՆՈՂԱՅ ԱԾԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԻԷՆՆԱ

1860

91

Հ-20

2012

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅ

ՆԱԽԱԾԱՌԻՉ

Ամերիկայի բնական համեմատանոց, այլ է- այլ մասանոց
 հարմարեցնելու ու հին է- նոր բնակչաց վրայ
 Ընդհանուր Տեսութիւն:

Իսլոր Ամերիկա, որուն ընդարձակութիւնը կամ երեսը
 730,000 քառակուսի մղոն է, ի սկզբանէ հետէ ըստ բնական
 դրիցը կը բաժնուի Հիւսիսային Ամերիկա, որն որ երկրին հիւսի-
 սային վերջին ծայրէն՝ իբր 80 աստիճանէ հիւսիսային լայնու-
 թեան՝ կը սկսի ու կ'երթայ դէպ ի հարաւ մինչեւ գրեթէ հիւ-
 սիսային լայնութեան 30 աստիճանը. Մէջն կամ կենդրոնական
 Ամերիկա, որ նոյն 30 աստիճանէն կը սկսի ու կ'երթայ մինչեւ
 գրեթէ նոյն լայնութեան 8 աստիճանը. ու Հարաւային Ամերիկա,
 որ նոյն 8 աստիճանէն կը սկսի ու կը վերջանայ երկրին վերջին
 հարաւային ծայրը, գրեթէ (նոր գտնուած հար. բեւեռական
 երկիրներն ալ մէջն առնելով) 79 աստիճանի հարաւային լայ-
 նութեան տակ, որով բոլոր Ամերիկայի երկայնութիւնը մէկ
 բեւեռէն մինչեւ միւս բեւեռ կը բովանդակէ 159 լայնութեան
 աստիճաններ, կամ իբր 2400 մղոն:

Արեւելքէն Արեւմուտէն Ովկէանոսը զԱմերիկան Եւրոպայէն
 ու Ափրիկէէն կը բաժնէ, Արեւմուտքէն Մեծ Ովկէանոսը զանի-
 կակ Ասիայէն ու Աւստրալիայէն կը բաժնէ. Հիւսիսէն հիւսի-
 սային Սառցեայ ծովն իսկ Հարաւէն հարաւային Սառցեայ
 ծովն իրեն սահմաններն են:

Իր երկիրն ըստ մէկ մասին ընդհանուր երկրի խիստ բարձր
 լեռնային մասերուն մէկն է, իսկ ըստ այլ մասին խիստ ընդար-
 ձակ դաշտեր իր մէջը կը տարածին: Գլխաւոր լեռներն են Ան-
 դես կամ Գոբոպիէան լեռանց շարքը, որոնց խիստ բարձր գա-

գաթները (Բերուի մէջ) են՝ Սարաւ 25,400 ոտք։ Իլլիմանի 24,200 ոտք, ու Կոաւալդեբերի 22,000 ոտք, իսկ քիչ մը (20 մղոն) դէպ ի հարաւ Չիպորասայ 21,000 ոտք։ Ատոնցմէ զատ լեռանց կարգ են՝ Սելբրա Բարիօն, Պրադիլիայի լեռնին ու Աբալա- խեան կամ Ալլեդանեան լեռերը։ Անտեան լեռանց շատը հրա- բուլիս են, ուստի եւ հոս սառտիկ գետնաշարժեր յաճախ կ'ը- լան։ Իր մեծ լիճերը կամ ծովակներն՝ ըստ մեծի մասին հիւսի- սային Ամերիկայի մէջ՝ բազմաթիւ են։ Ինչպէս Վերին Չովանի, Հոբոն, Էրի, Միչիգան, Ուրալիոյ, Ունիթէի, Նեպարալոս, Գի- դիկալա, եւ այլն։ Իր մեծ գետերն են՝ Մարանոն կամ Գետ Ամազոնայ, ընդհանուր երկրի վրայ ամէն գետերուն մեծը, որ 730 ալիս մղոն տեղ կը քալէ, Միսսիսիբի, Գետ Լա-րենդիոն, Հոբոսոն, Ռիոյ դէ Նորդէ (Գետ հիսթոյ) կամ Ռիոյ Պրաժոյ, Ռիոյ Գոլորապոյ (Գոսնաուր գետ), Գոլա-մոյի կամ Ունիթի, Գոգանդին, Ունիթոյ, Գետ Մագդալենայ, Լա Բլադա, եւ այլն։

Ամերիկայի երկրին ընդարձակութեան համեմատ իր գետ- նին պողաբերութիւնն ալ այլ եւ այլ մասերուն մէջ այլ եւ այլ է։ Տնկոց կարգին առատութեանը կամ հարստութեանը աշխարհքիս մէկալ մասերուն եւ ոչ մէկը կը հաւատարի։ Հիւ- սիսային բեւեռական կողմերը ամենէն ստորին կարգի տնկէն կամ մամուռէն սկսելով ու հարաւային ջերմախառն կողմերը բարձր ու ընտիր արմաւենիներ յառաջ բերելով ամէն բաժին- ներու բերքերը կը բովանդակէ։ Ամերիկայի պողաբերութեան առաւելութիւնը ցուցնելու համար բաւական ըլլայ միայն ըսել թէ մինչեւ հիմայ երկրի վրայ ճանչցուած 175 տեսակ արմաւե- նիներէն 119 տեսակը հարաւային Ամերիկայի մէջ կը բուսնին։ Միայն Արեւմտեան Հնդկաստանի կամ Անդիլեան մեծ ու պզտիկ կղզիներուն վրայ տարւէ տարի 9 միլիոն կենդինար շա- քար, 124 միլիոն կենդինար խահուէ կ'ելլէ։ Նոյնպէս եւ ծխա- խոտը շատ առատ է։ Սոյնպէս եւ հանքերու կարգին մէջ, մա- նաւանդ ազնիւ մետաղներու նկատմամբ արտաքոյ կարգի հա- րստութիւն ունի, եւ երկրի ուրիշ մասերը կը գերազանցէ։ Օրինակի համար ըսենք, ըստ որոշ հաշուի՝ 1492էն սկսած մինչեւ 1810 միայն Սպանիայի Ամերիկայէն, որ է հարաւային Ամերիկայի մէջ՝ 533 միլիոն մարկ (մէկ մարկն է 64 տրամ) պը- շախ ու տասն եւ կէս միլիոն մարկ ոսկի, երկուքը մէկտեղ 5940 միլիոն սպանիական դահեկանի արժողութեամբ Եւրոպա խաւ- բուած է։ Պրազիլիայի ոսկեհանքները 1708ին բացուելէն ետքը հարիւր տարւան մէջ հոնկից Բորդուալ 14,000 կենդինար ոս- կի խաւրուեցաւ, Մեքսիկայի Գիլիսի ու Վերին Բերուի արծա-

Թահանքներէն՝ 1810էն մինչեւ 1829՝ ելած արծաթը 216 միլիոն սպանիական դահեկանի արժողութեան հասաւ։ Իսկ նոյն երկիրներուն ու Բանամայի ոսկեհանքներէն նոյն տարիներու մէջ ելած ոսկին՝ 24 միլիոն սպ. դահեկանի արժողութեան կը հասնէր։ Մինչեւ ետքի տաւները լանսիէ (բլադինա) միայն հաբաւային Ամերիկայի յատուկ ազնիւ հանքն էր։ Իսկ չգործուած ադամանդաքարեր, որոնք 1729ին Պրազիլիայի մէջ գտնուեցան, ան տարւոյնէ մինչեւ 1810 21 կենդինար (ֆանդար) ծանրութեամբ Բորգուկալ խաւրուեցան։ Մնացած ազնիւ քարերն ու հատարակ հանքերը առանձինն չենք յիշեր։ Իսկ կենդանեաց կարգին՝ Թէ՛ չորրօտանեաց ու Թէ՛ Թռչնոց առատութիւնն ու տեսակներն երկրի մէկալ մասերուն վրայ աս առաւելութիւնն ունի՝ որ բուն իր մէջ չգտնուած տեսակները (ծի, կատու, ընտանի հաւ կամ մարի, եւ այլն,) Եւրոպայէն հոն տարուած ու բազմացած են, մանաւանդ ձին, որ տեղ տեղ իբր վայրերի բազմութիւ երամներով անծայր դաշտերու վրայ ազատ կ'արծին։

Հին աշխարհքին երեք մասանց, Ասիայի, Եւրոպայի ու Աֆրիկէի բնակչաց սկզբնաւորութիւնը՝ կամ նոյի երեք որդիներէն յառաջ եկած ըլլալը հիմամբ ծանուցուած է եւ տարակոյտ չի վերցըներ։ Իսկ Նոր աշխարհքին երկու մասանց, Ամերիկայի ու Աւստրալիայի, բնակչաց ծագման կամ սկզբնաւորութեան վրայ, այսինքն նոյի երեք որդւոց մէջէն որուն սերունդն ըլլալուն վրայ Սուրբ Գիորգէն յայտնի տեղեկութիւն մը չենք կրնար հասնել։ Անոր համար աս երկու երկիրներուն կամ Նոր աշխարհքին բնակչաց նոյի սերունդներէն կամ հին աշխարհին բնակիչներէն ինչ կերպով՝ երբ ու ո՞ր ճամբով զատուին ու հոս հասնիրը կամ գաղթելն այլ եւ այլ կարծիքներու եւ մակարեութիւններու նիւթ եղած է, որոնց մէջէն ամենէն աւելի հաւանականն աս յաջորդը կը համարուի։ Նախ առաջին Հրնդկաց Արքիպեղազոսին կողմներէն՝ իրենց ամենէն աւելի մօտ ըլլող Նոր Կուինէա կողմն ու Աւստրալիայի հաստատուն երկիրը՝ որ է Նոր Հոլանդիա բնակիչք գաղթականութեամբ զացած բնակելու սկսած, ետեւէ ետեւ բազմացած ու կամաց կամաց աս տեղերէն մեծ Ովկիանոսին բազմութիւ կողմներուն վրայ մինչեւ Ամերիկայի հաստատուն երկրին քանի մը հարիւր մղոն մօտ ցրուած պիտ'որ ըլլան։ Նա եւ բուն Ամերիկայի բնակիչքն ըստ մասին արեւմուտքէն՝ այսինքն Հնդկաստանէն, ըստ մասին ալ արեւելքէն՝ որ է Միջերկրական ծովէն, եւ քիչ մ'ալ Ասիայի հաստատուն երկրին հիւսիսային արեւելեան վերջին ծայ-

րէն՝ Պերինկի նեղուցէն անցնելով՝ (որն որ միայն 13 գերմանական մղն լայնութիւն ունի ու մէջերը կղզիներ ալ կան,) եկած բնակած ու բազմացած պիտ'որ ըլլան: Գամճաղքայէն՝ նա եւ Յաբոնէն ալ կրնայ որպիսի եւ իցէ նաւով ելուիլ ու կղզիէ կղզի անցնելով, որով եւ երկու օրէն աւելի ծովու վրայ միօրինակ շանցընելով, Ամերիկայ հասնուիլ: Քինացւոց պատմութիւններէն կ'իմանանք՝ որ իրենց քուրմերը յամի իբր 458 Փուզանկ անուանով ցամաքի մը վրայ գացած են իրենց պուտտայեան ուսմունքը տարածելու համար, արդ առ Փուզանկ երկիրն ըստ ամենայն զննութեանց Մեքսիկոյի հետ նոյն է: Ասկից ի զատ հին պատմութիւններէն գիտենք՝ որ շատ հին ատեններ փոքր նաւերով շատ երկայն ու հեռաւոր ճամբորդութիւններ կ'ըլլային՝ երբ որ հարկը կը ստիպէր. ինչպէս Փիւնիկեցիք ընդարձակ ծովերու վրայ իրենց նաւերովն 250 մինչեւ 300 մղն տեղ առաջ կ'երթային. ուստի եւ կրնային Ադրանդեան ծովուն վրայ 700 մղն տեղ նաւելու եւ Ամերիկա հասնելու համարձակիլ, մանաւանդ որ՝ կը կարծուի հասարակօրէն՝ թէ Կանարեան կղզիներն ինչպէս նա եւ Ազորեան կղզիներն իրեն ծանօթ էին: Ուրիշ պատճառ մ'ալ կայ որ այսպիսի աներկիւղ նաւորդներու համար Ամերիկա կամ Ադրանդեան ծովուն հեռաւոր կղզիներն երթալու աւելի եւս դիւրութիւն կու տար. այսինքն, հին ատենները ցամաքներու ու կղզեաց իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն անոնց մէջ գանուող ցամաք երկիրներու եւ մեծ մեծ կղզիներու պատճառաւ այնչափ դժալի կամ դժուարաւ յաղթելի չէր ըլլար: Աս կղզիներն ետքէն երկրաշարժներով ծովու տակ գացին, որոնցմէ մէկ քանիին գուցէ մնացորդներն են Ազորեան, Կանարեան ու Կանանչ գլխոյ կղզիներն, ինչպէս նա եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի ու Հարաւային ծովու կղզիները:

Ամերիկայի բնակչաց սկզբնաւորութեան վրայ հիմնական կարծեօք ու ենթադրութեամբ այսչափ բան միայն կրնայ ըսուիլ. իսկ իր սկզբնական պատմութեան կամ շատ հին անցից ու փոփոխութեանց վրայ, կամ իրեն մէջ կազմուած ու դրոշուած սկզբնական կամ հին աւերութեանց վրայ լի ու լի տեղեկութիւն տալը կարելի եղած չէ: Մինչեւ Եւրոպացւոց Ամերիկա մտնելը՝ հոն անցած գացած դէպքերուն վրայ միայն քանի մը անհաստատ մակաբերութիւններ ու զրոյցքներ կը գտնուին: Եւրոպացիք Ամերիկա մտնելու սկսած ատեննին իր այլ եւ այլ կողմերն երեք կարգաւորեալ Տէրութիւններ կամ Վիճակներ գտան. այս ինքն՝ Ա. Ադուէ+ ըսուած ցեղին դէպ երկոտասաներորդ դարը հաստատած Մեքսիկոյի տէրութիւնն է:

Բ. գրեթէ նոյն դարուն մէջ՝ կամ գուցէ աւելի յառաջ՝ ու
ինչպէս կը կարծուի Մանգոյ Գաբաբ անուամբ մարդէ մը հաս-
տատուած Բէրո-ի Դէրո-ի-նը, ու Գ., անծանօթ ժամանակի
մէջ Գիւերրա Ֆիրմայի (Նոր Կրանատայի ու Գարաբասի) վրայ
կանգնուած Գոմարինամարգայի Դէրո-ի-նը:

Ճշգրտեամբ խօսելով՝ Ամերիկա մինչեւ դէպ ի հնգե-
տասաներորդ դարուն վերջերն Եւրոպացւոց ծանուցուած չէր.
վասն զի թէպէտ եւ Նորմանդիացիք իրենց նաւագնացութեան
ժամանակները 979ին Կրէօնլանդիա ու 1002ին Նոր Ֆունտլանդ-
իա եւ հիւսիսային Ամերիկայի հաստատուն երկիրը հասան.
ի վերայ այսր ամենայնի ասոնց գիւան Եւրոպայի մէջ անծանօթ
մնաց ու ետքն ալ բոլորովին մոռցուեցաւ: Վերջապէս անկից
քանի մը դար ետքն՝ այսինքն յամի 1492ին, Հոկտ. 12ին Գու-
պա կղզւոյն հիւսիսային կողմն ու անկից իբր 40 մղոն հեռու
գտաւ գենուացի Քրիստափոր Կոլումպոս Կոմանանտի կղզին, որ
Պաճամա բուսած կղզիներուն խումբին կը վերաբերի, ու անուա-
նեց անիկայ Ս. Փրիլէ (Ս. Սալվատոր): Աս եղաւ Ամերիկայի
գտնուելուն ու ծանցուելուն սկիզբն ու ասկից ետքը քիչ ժա-
մանակի մէջ Ամերիկայի ուրիշ մասերն ալ ետեւէ ետեւ ծանչ-
ցուեցան: Իր անունն Ամերիկա առաւ Ամերիկոս Վէսպուչչի փր-
բենարացի ազնուականէ մը, որն որ 1497ին հոն ճամբորդու-
թիւն ընելով, ու ետքն իր ճամբորդութեան պատմութիւնն ի
լոյս ընծայելով՝ ինք զինք այն երկրին առաջին գտիչը ցրցուց,
ուստի եւ անոր իր անունը տուաւ, որն որ ըստ իրաւանց պէտք
էր Կոլումպոս, կամ Գոլումպոս անուանիլ, որովհետեւ անիկայ
բուն առաջին գտնողն ու ծանօթ ընողն Կոլումպոսն էր: — Յա-
մի 1496ին գտան Սպանիացիք հարաւային Ամերիկայի հիւսի-
սային ծովեզերքը Գիւերրա Ֆիրմա. 1507ին Եուգադան,
1512ին Ֆլորիտա, 1513ին Բանամա, 1515ին Լա Բլադա ու
Բարակուայ, 1519ին Մէքսիկոյ, 1525ին Բերու, 1534ին Գուի-
դոյ, 1538ին Գիլի ու 1539ին հիւսիսային արեւմտեան ծովե-
զերքը: Փորդուկայիք գտան յամի 1500ին Պրազիլիա, Անգ-
ղիացիք՝ յամի 1496ին Լապրատոր, 1497ին Նոր Ֆունտլանդիա
ու 1568ին հիւսիսային արեւելեան երկիրները. իսկ Գաղղիացիք
գտան յամի 1508ին Գանատա: Աս ամէն տեղերն առջի գրա-
նողներն իբրեւ իրենց տէրութեանց ժառանգութիւնն անոնց ա-
նուամբ կը նուաճէին կամ անոնց իշխանութեան տակ կ'առ-
նէին: Այսպէս սկսան ու հաստատեցան Ամերիկայի այլ եւ այլ
կողմերը Սպանիացւոց, Փորդուկայոց ու Անգղիացւոց մեծա-
տարած ժառանգութիւնները կամ երկիրներն ու գրեթէ բոլոր

Ամերիկա Եւրոպացւոց իշխանութեան տակ մտաւ : Ետքէն սկսան ատեն ատեն մասնաւոր տէրութիւններ կամ իշխանութիւններ ու վեճակներ Եւրոպայի տէրութեանց անմիջական իշխանութենէ զերենք ազատ ու անկախ ընել ու ինքնիշխան տէրութիւններ ըլլալ : Յամի 1773ին Հիմակուան Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներն Անգլիայի իշխանութենէ դուրս ելան ու այն հռչակաւոր Հասարակապետութեանց խումբը կամ դաշնակցութիւնը հաստատեցին : Յամի 1810ին, կամ յատկապէս 1820ին Հարաւային ու Միջին Ամերիկայի հաստատուն երկրին գաղթականութիւնները Սպանիայի տէրութենէ դուրս ելան ու այլ եւ այլ Հասարակապետութիւններ հաստատեցին : Յամի 1822ին Պրագիլիա Փորդուկալի իշխանութենէն բոլորովին դուրս ելաւ ու առանձին անկախ տէրութիւն ու կայսրութիւն եղաւ : (Տես 1859 տարւան Ընտան. Տոմ. էջ 62—65) : Իսկ անցած դարուն ետքերը՝ Հայդի կըղզւոյն Սեւերը Գաղղիայի տէրութեան իշխանութենէ դուրս ելան ու անկախ եղան : —

Ընդհանուր Ամերիկայի Հիմակուան բնակչաց վրայ խօսեղէն առաջ պէտք է ծանուցանել՝ որ Ամերիկայի ըսելով առհասարակ չիմացուիր բուն տեղացիներէն կամ սերնդեամբ Ամերիկայի սկզբնական բնակիչներէն յառաջ եկածները, հապա երեքհարիւր, երկուհարիւր կամ հարիւր տարի առաջ Եւրոպայէն եւ երկրի ուրիշ մասերէն հոս գաղթողներէն միայն՝ կամ ասոնցմէ եւ բուն տեղացիներէն ծնածները կ'իմացունին. ուստի եւ այսու նկատմամբ բոլոր բնակիչք ըստ այլ եւ այլ եղանակի սերնդեան այլ եւ այլ ցեղերու կը բաժնուին ու այլ եւ այլ անուամբ կ'անուանուին, ինչպէս ետքը պիտի գրենք : Իսկ բուն սկզբնական տեղացւոց սակաւ մնացորդներուն վրայ խօսելով կը ծանուցանենք որ թէպէտ եւ Սպանիացիք առջի անգամ Ամերիկա հասած ատեննին՝ հոն խիստ մեծ բազմութիւն բնակչաց գտան, բայց ասոնք ան ատենուրէն սկսած այլ եւ այլ պատճառներով ու առանձինն հոս եկող եւրոպացի տիրապետողներուն անգութ վարմունքովն ետեւէ ետեւ այնպէս քիչցան, որ հիմայ հազիւ երկու միլիոնի, այսինքն բոլոր բնակչաց քսանուհինգերորդ մասին մէկին կրնան հասնիլ, ուր որ միայն Հայդի (Ս. Տոմինկոյ) կղզին իր գտնուած ատենն երեք միլիոն բուն տեղացի բնակիչ ունէր, որոնց յաջորդներէն հիմակ եւ ոչ մէկ հոգի մնացած է : Արդ այս սկզբնական Ամերիկացիք ի սկզբանէ հետէ Հնդկէ՛ անուանեցան, որովհետեւ Կորումպոս միջին Ամերիկա գտած ատենը կը կարծէր որ ան տեղը

Հնդկաստանին վերջին ծայրն է, ուստի եւ աս նոր գանութներ կիրք Արեւմտեան Հնդկաստան, իսկ բնակիչքն առ հասարակ Հնդկիկ անուանեց, որ եւ մինչեւ հիմայ մնաց: Ասոնց ամէնը մէկտեղ այլ եւ այլ բազմաթիւ ցեղերու կը բաժնուին, որոնց աւելին ալ թէպէտ եւ մի եւ նոյն մարմնոյ գոյն ունին, բայց այլ եւ այլ սեպհականութիւններով իրարմէ կ'որոշուին. ինչպէս երկրին հիւսիսային բնակիչքն աւելի հաստատուն ու այրական բնաւորութիւն եւ հոգեկան ինքնօրինութիւն մ'ունին քան թէ հարաւային բնակիչները: Ամէն մէկ ցեղ երկրին այլ եւ այլ կողմերն իր յատուկ անունն ունի. Իրո֊պի, Հո֊րոն, Բանի, Աբալ, Գարայի, Արո֊գանեան, Բադա֊նիպի, եւ այլն:

Այս բուն տեղացի Հնդկիկներէն ետքը կու գան ուրիշ ցեղեր ալ, որոնք իբր բուն տեղացիք կրնան սեպուիլ, որովհետեւ պէտք է որ ասոնք Եւրոպացոցմէ դարերով առաջ Ասիայէն հոս գաղթած ըլլան: Ասոնք Մալայեան ցեղերուն կը վերաբերին ու հասարակ անուամբ Եսթի֊ս կ'անուանին եւ միայն հիւսիսային բեւեռին կողմերը կը բնակին: Բեշերէ բնուած ցեղն ալ կրնայ Եսթիմոսներուն կարգը սեպուիլ, իսկ Ալե֊դեան բնուած ցեղն Եսթիմոսներէն զատ է:

Ամերիկայի ետքէն եկող կամ օտարական բնակչաց մէջ նախ առաջին կը յիշենք Սե֊երը, որոնք հնդեւաստաներորդ դարուն վերջերէն սկսած, ու առանձինն 1517էն ետքը Սպանիացի Լաս Գազաս եպիսկոպոսին միջնորդութեամբ Ափրիկէի Կուինէա երկրէն հոս եկան կամ բերուեցան, ու հոս շատցան. բայց շատ տեղեր, հիւսիսային Ամերիկայի Գէքսաս նահանգին մէջ, Գուպայի, Բորգոյ Ռիգոյի, եւ ուրիշ քանի մը Անդիլեան կղզիներու, ինչպէս նաեւ Հոլանդիայի ու Գաղղիայի Կուլանայի մէջ գերի են. իսկ ուրիշ ամէն տեղեր ազատութեամբ կ'ապրին, մանաւանդ թէ Հայդի կղզւոյն վրայ երկու առանձին ու անկախ տերութիւններ կը կացուցանեն: Ամերիկայի բոլոր (անխառն) Սեւերուն թիւը վեց միլիոնէն աւելի կը սեպուի, որոնց իբր կէսը գերի են:

Իսկ 1492էն, այսինքն Ամերիկան Կոլոմպոսէն գտնուելէն ետքը՝ հոն գաղթող Եւրոպացւոց վրայ խօսելով գլխաւոր ծանուցանելու բանն աս է՝ որ յառաջուան Սպանիական Ամերիկայի, բոլոր Արեւմտեան Հնդկաստանի կամ Անդիլեան ու Պահամա կղզիներուն, Կուլանայի ու Պրազիլիայի մէջ Եւրոպայէն եկող կամ գաղթող (սպիտակ) բնակիչներէն ծնածները Գալ֊Խաթին (Գրէու) կ'ըսուին. սպիտակ ու Հնդկիկ ծնողացմէ ծնածները՝ Մէսթից (խառն, սպիտակասեաւ) կ'ըսուին. սպիտակ հօր-

Ի այց Եւրոպայի տէրութեանց իշխանութենէ դուրս ըլլող այն բազմութիւն Հասարակապետութիւնները, (բայ ի Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներէն,) Մեքսիկոյէն սկսած մինչեւ Բարակուայ, որոնք՝ ինչպէս նշանակեցինք՝ առաջ բոլոր Սպանիայի տէրութեան տակ էին, ըստ մեծի մասին անհաստատ կարգերով ու մշտնջենաւոր յեղափոխութեանց եւ խռովութեանց մէջ կը ծփծփան. ինչպէս, Միջին կամ Կենդրոնական Ամերիկայի Հասարակապետութիւնը 1842ին իր այլ եւ այլ մասանց մէջ նոր Միութեան դաշինք Հաստատեց ու կնքեց, սակայն մի եւ նոյն ժամանակ իր մէկ մասը Գոսթա Ռիֆո ինքզինք իբրեւ զատ ու անկախ տէրութիւն մը հրատարակելու կը ջանար։ Բերու յառաջ մի միայն Հասարակապետութիւն էր, ետքէն երկուքի բաժնուեցաւ։ Ամենէն աւելի Մեքսիկոյի միաբանեալ Նահանգաց կամ Հասարակապետութեան մէջ այս յեղափոխութիւններն ու բաժանմունքները կը յաճախեն. մէյ մը մէկ մասը կամ Նահանգը մէյ մը ուրիշ մը մէկաներէն կը բաժնուի. այլ եւ այլ քաղաքային կողմնակցութիւններ երկրին մէջ գտնուող յեղեղակաց խումբերուն հետ կը միանան ու ամէն կերպ անկարգութիւններով եւ աւարառութիւններով օրէ օր նոր նոր խռովութիւններ կը հանեն։ Սոյնպէս Արձենդինեան Հասարակապետութեան՝ կամ Ռիոյ տէ լա Բլադայի միաբանեալ Նահանգաց մէջ կառավարութեան անկարգութիւններն ու բաժանմունքները կարգաւորեալ տէրութեան մը հարկաւոր ըլլող կարգերու եւ օրէնքներու հաստատուիլը միշտ կը խափանեն։ Ասանկով այն հին Սպանիական տէրութենէ դուրս ելլող ու անկախութիւն ստացող տասուերկու Հասարակապետութիւնները՝ ճշդիւ խօսելով՝ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ կէս մը անտէրընչութեան մէջ գտնուող երկիրներ։ —

կղզիք, որոնք (բաց ի Հայդիէ) Եւրոպայի այլ եւ այլ տէրութեանց տակ են։

Հարաւային Ամերիկայի մէջ կ'իյնան

- 1 Պրագլիիա.
- 2 Գոլումպեան Հասարակապետութիւնները.
- 3 Բերու.
- 4 Պոլիվիա.
- 5 Գիլի.
- 6 Արձենդինա կամ լա Բլադա.
- 7 Ուրուկուայ.
- 8 Բարակուայ.
- 9 Հարաւային Ամերիկայի Ազատ երկիրները (Բադակոնիա, Հրաստան ու Հարաւային բենեուական երկիրներ).
- 10 Կոլյանա Անգղիացւոց, Հոլանտացւոց ու Գաղղիացւոց։

Այս ընդհանուր տեսութիւնն ընելէն ետքը՝ հիմակ Ամերիկայի մէջ գտնուող տէրութեանց կամ իրարմէ անկախ երկիրներուն սկզբնական ու ներկայ քաղաքային հանգամանաց վրայ խօսինք, բոլոր (հիւսիսային, միջին ու հարաւային) Ամերիկայի մէջ ըլլող երկիրները կամ վիճակներն երեք գլխաւոր կարգ բաժնելով, այսինքն

Ա. Առանձին Տէրութիւններ .

Բ. Ազատ Երկիրներ .

Գ. Եւրոպայի տէրութեանց Երկիրներ :

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

Պրազիլիայի կայսրութիւնը :

Նոր աշխարհքին մէջ Պրազիլիա առաջին միապետական տէրութիւնն է, որն որ 1500ին Բորդուկալի Գապրալ նաւապետէն գտնուելէն ու Բորդուկալի տէրութեան տակ գաղթականութեան երկիր ըլլալէն ետքը մինչեւ 1822 նոյն տէրութեան ձեռքը մնաց, ու ետքը անկից բաժնուելով առանձին կայսրութիւն եղաւ : Աղլանդեան Ովկիանոսին քով 950 մղոն երկայնութեամբ կը տարածի ու կը բովանդակէ հարաւային Ամերիկայի արեւելեան մեծադոյն մասը : Իր բոլոր ընդարձակութիւնը կամ երեսը՝ 130,000 քառակուսի մղոն կը սեպուի : Գետնին երկու երրորդ մասը լեռնային է : Իր լեռանց կարգն Անտեան լեռներէն զատ է . խիստ բարձր լեռն է Իրապուտի՝ 5168 ոտք : Գէպի հիւսիսային կողմը Մարանեոն գետին երկու դին ընդարձակ դաշտադետին է : Իր գլխաւոր մեծ գետէն՝ Մառանէնէն զատ կան ուրիշ գետեր Բարա . Ս . Ֆրանչէսկոս , Բարանիպա , եւ այլն : Եղանակը թէպէտ եւ սաստիկ տաք է, բայց ծովեզերաց վրայ ծովու հողմերն օդը կը բարեխառնեն : Իսկ գետնին հանգամանքը համառօտիւ յայտնի ընելու համար բաւական կը համարինք ըսել՝ որ Պրազիլիա չէ թէ միայն երկրիս խիստ գեղեցիկ եւ զուարճալի տեղերուն մէկն է, հապա նաեւ քանի մը նկատմամբ իրեն նմանը չունի . իր մեծ մեծ՝ խիտ ու ազնիւ (Ֆէրնամպուք, կամ Պրազիլի փայտ, մահակոն,) ծառերով լեցուն անտառները, իր ազնիւ բերքերը՝ շաքար, խահուէ, բամպակ, ծխախոտ, լեղակ, հնդիկ վարունկ (բաբուս),

Համեմուկ (Ֆանիկա) ու գեղի նիւթերը, Ձինի ու Բարակուայի լեյ, անանաս, համեմներ, եւ այլն, իրեն մեծ հարստութեան պատճառ ըլլալէն զատ, իր հարուստ հանքերն ալ՝ մանաւանդ ոսկին ու ադամանդը տարւէ տարի իրենց մեծ շահը կը ցուցնեն։ Աս դարուս սկիզբներն ոսկեհանքերն ամէն տարի իբր երեսուն հազար մարկ ոսկի՝ գրեթէ չորս ու կէս միլիոն սպանիական դահեկանի արժէքով կու տային։ Տիմայ միայն Մինաս Ճերատի ոսկեհանքէն տարւէ տարի իբր 6400 մարկ ոսկի կ'ելէ։ Իսկ ադամանդը մինչեւ ետքի ատեններն ամէն տարի 12,000 քրադ կու տար։ Տիմայ՝ 1844ին գտնուած հանքերէն տարւէ տարի 700,000 դալէոի արժէքով ադամանդ կը հանուի։ Թող անհատնում երկաթը, քիչ մը ընտոսկին, ուրիշ մետաղներն ու ազնիւ քարերը։ Անդանինները թէ՛ բուն տեղացիները՝ եւ թէ՛ Եւրոպայէն բերուած ու հոս շատցածները, ինչպէս նաեւ տեսակ տեսակ մեծ ու պզտիկ սքանչելի աղւուորութեամբ թրուշունները, մանաւանդ թութակները, թիթեռները, նաեւ որդան կարմիրը՝ ամէն կողմ առատ են։

Բնակիչքը Տիմայ՝ Եւրոպայէն միշտ բազմաթիւ գաղթականներ յաճախելուն՝ վեց միլիոնէն աւելի են։ որոնց մէջ իբր մէկ միլիոն սպիտակներ են, ըստ մեծի մասին Բորգուկալցի ու գաղթածին, բայց կան նաեւ շատ Գերմանացիք, Անգղիացիք ու Գաղղիացիք։ Իսկ գունաւոր բնակչաց մէջ կան իբր եւրեք միլիոն սեւ գերիներ, իբր 200,000 աղատ սեւեր, իբր մէկ միլիոն խառն ցեղեր, մանաւանդ ծաղաւ, որոնք հոս Բարսոս կ'անուանին, ու իբր կէս միլիոն բուն տեղացիք կամ Հնդիկ, որոնց մէկ մասը փայրենի ցեղեր են ու երկրին ներսերը անտառներու մէջ կը բնակին։ Տիրող կրօնն է հռոմէական կաթողիկէ հաւատքը, որ ունի հոս արքեպիսկոպոս մը ու քանի մը եպիսկոպոսներ ու շատ մը կրօնաւորաց ու կուտանաց վանքեր։ Բնակչաց զբաղմունքն է երկրագործութիւն, մանաւանդ գաղթականութեան բերքերու (շաքարի, խահուէի, եւ այլն,) մշակութիւն, որուն առաւելապէս գերիները կը գործածուին, խաշնադարմանութիւն, ձկնորսութիւն, բովազործութիւն ու քաղաքներու մէջ այլ եւ այլ արհեստներ, բայց գործատուներ քիչ կան։ Աճառականութիւնն առաւելապէս ծովու վրայ Անգղիայի, Համպուրկի ու Տիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ նահանգաց հետ կ'ըլլայ։ Գուրս ելած վաճառքներուն (շաքար, ներկի փայտեր, ադամանդ, եւ այլն,) տարեկան արժէքը 52 միլիոն դալէոի կը հասնի, իսկ ներս մտած վաճառքներուն, (այլ եւ այլ կերպաններ, ժամացոյց, գրքեր, գինի, օղի, կա-

րագ, ալիւր, եւ այլն,) արժէքը որոշ չէ, միայն Անգղիայէն տարւէ տարի իբր 17 միլիոն դալէռի վաճառք կու գայ: — Գիտութիւնները ծաղկելու վրայ են, ու մէկ համալսարանէն ի զատ շատ մեծ ու փոքր դպրոցներ ալ կան:

Տէրութեան գլուխն է Կայսր մը, որուն իշխանութիւնը սահմանադրութեամբ չափաւորուած է ու միայն արու զաւակներուն կրնայ անցնիլ: Յամաքային զօրութիւնն իբր 25,000 կանոնաւոր զօրք ու քիչ մ'ալ քաղաքապահ զինուորներ են: Ծովային զօրութիւնը բաւական մեծ է: Տարեկան եկամուտքը՝ իբր 70 միլիոն Փրանքի կը հասնի, իսկ ելքը՝ ասկից քիչ մ'աւելի է, անանկ որ ամէն տարի վրայէ վրայ մուտքն ելքէն քիչ ըլլալուն՝ տէրութեան պարտքը հիմակ 280 միլիոն Փրանքէն աւելի եղած է:

Բոլոր երկիրը տառնեւութը նահանգներու բաժնուած է. իր կայսերանիստ մայրաքաղաքն է Ռէյ քէ Ժանէյրոյ 250,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 80 հազար սեւ գերիներ կան:

Պարզիլիայի պատմութեան ու նորագոյն անցից վրայ տես 1859 տարւոյն Ընտանեկան Տոմարը, էջ 62—65:

Հիսուսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգները:

Աս լայնածաւալ երկրին ընդարձակութիւնն ետեւէ ետեւ իր սկզբնական սահմանները նոր նոր նահանգներով մեծնալով՝ 148 հազար քառ. մղնէն աւելի եղած է. որուն գետինը ըստ մասին անտառային ու ըստ մասին դաշտային է, բարձր լեռներ քիչ կան: Իր գլխաւոր գետն է Միսսիսսիբի, որ 600 աշխ. մղոն տեղ կը քայէ. միւս մեծ գետերն են Գալուսիա, Բոդոմոս, եւ այլն. ունի հինգ մեծ լճեր կամ ծովակներ: Բայց աշխարհքիս ամէն տեղերէն աւելի բազմաթիւ են իր արհեստական ջրամուղները, որոնք գետերն ու ծովակներն իրարու ինչպէս նաեւ ծովու հետ կը կապակցեն: Երկրին պտղաբերութիւնը շատ նահանգներու մէջ արտաքոյ կարգի մեծ է. հասարակ բերքերէն ի զատ ունի նաեւ շաքար, խահուէ, ծխախոտ, եւ այլն: Խաշնադարմանութիւնն եւ ձկնորսութիւնը երկրին շատ մեծ օգուտ կը բերեն: Հասարակ ընտանի կենդանիներէն զատ վայրենի ու մասնաւոր տեսակ կենդանիներ եւ թռչուններ շատ կան: Հանքերէն ունի առատ ոսկի, (մանաւանդ նոր ստացած Նոր Գալիֆորնիայի մէջ) պղինձ, երկաթ, հանքային ածուխ, եւ այլն: Եղանակն երկրին ընդարձակութեան ինչպէս նաեւ գետինն

Հանգամանաց պատճառաւ շատ այլ եւ այլ է. նշանակութեան արժանի են հոս երկու զարմանալի հանգամանք. մէյ մը՝ որ այն տեղերն՝ որոնք Եւրոպայի այլ եւ այլ տեղերուն հետ հաւասար օգտաբաժնի կամ լայնութեան աստիճանի տակ են՝ ասոնցմէ շատ տարբեր եղանակ ունին. այսինքն մի եւ նոյն աստիճանի տակ ըլլող տեղերը Եւրոպայի մէջ բոլոր տարին ձիւնն ու սառւոյցն արտաքոյ կարգի ցանցաւ կ'ըլլայ, իսկ Ամերիկայի մէջ (ինչպէս Պոսդընի ու Նիւ Եորքի մէջ) բոլոր ձմեռը սաստիկ մեծ ցուրտ կը տիրէ: Երկրորդ՝ արեւելեան կողմերը շատ աւելի ցուրտ են քան թէ արեւմտեան կողմերը: Բայց տեղ տեղ՝ (ինչպէս Ֆլորիտայի մէջ) յուլիս ու օգոստոս ամիսներուն մէջ 36 մինչեւ 39 աստիճան տաքութեան (ըստ Ռէոմբերի) կ'ըլլայ:—

Բնակչաց թիւը հիմայ 26 միլիոնի կը հասնի, որոնք աս միաբանեալ Հասարակապետութեանց հաստատուելու ատենն էին. քիչ մը ետքը՝ այսինքն 1790ին իբր 4 միլիոն էին. 1800ին իբր 5½ միլիոն, 1810ին՝ իբր 7¼ միլիոն, 1820ին՝ 9½ միլիոն, 1830ին՝ իբր 13 միլիոն, 1840ին՝ 17½ միլիոնէն աւելի. 1844ին յունիսի վերջն եղած հաշուին համեմատ գրեթէ 19 միլիոնի հասած էին, իսկ ըստ նոր հաշուի հիմայ 26 միլիոնէն աւելի է բոլոր բնակչաց թիւը: Ասոնց ասանկ արտաքոյ կարգի շուտով շատնալը չէ թէ ամէն տարի Ամերիկայի մէջ հանգիպած ծրնունդներէն է, հապա նախ՝ ետեւէ ետեւ այլ եւ այլ նահանգներ աս միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտնելն: Երկրորդ Եւրոպայէն տարւէ տարի հոն գաղթողներուն բազմութենէն. օրինակի համար ըսենք. 1829էն մինչեւ 1836 միայն Նիւ Եորք եկող Եւրոպացի գաղթականներուն թիւն էր 317,271. դարձեալ 1839ին միայն Գերմանիայի Պոլեմէն քաղքէն 12,421 Գերմանացիք եկան: Այսպէս ամէն տարի հազարաւոր գաղթականք առաւելապէս Իրլանդիայէն ու Գերմանիայէն հոս կը յաճախեն, ասոր համար որովհետեւ աս եւրոպացի գաղթականութիւնները գրեթէ երկու հարիւր տարիէ ի վեր սկսած կը շարունակուին, ու բուն տեղացիք կամ Հնդիկք ասէն ատեն դէպ ի երկրի ներսերը կամ հարաւակողմը՝ Միսսիսիբբի գետէն անդին ուստի եւ աս հասարակապետութեանց սահմաններէն դուրս վաճառուած են, անոր համար յայտնի է որ Միաբանեալ նահանգաց հիմնադրան բնակիչներուն գրեթէ ամէնն ալ Եւրոպացիներ ու անոնց սերունդներն են: Ասոնց մէջ ամենէն աւելի շատերն Անգլիայէ՛ կամ անոնց սերունդներն են. ու ըստ հասարակ կարծեաց՝ բոլոր բնակչաց երեք քառորդը կը կացուցանեն, անանկ որ անգլիկներէնը հոստեղաց տիրող

ու հասարակ եւ պաշտօնական լեզուն է. ինչպէս նաեւ անգղիական սովորութիւններն ամէն դի յաճախած են: Անգղիացոցմէ ետքը կու գան Գլխահագեթ, որոնց թիւը հիմայ 5 միլիոնը կ'անցնի, ասոնցմէ ետքն են Գաղղիացի, իբր մէկ ու կէս միլիոն. աս երեք ազգերէն զատ կան Հոլանդացի, Եթիոպ, Իսրայէլացի, ու զրեթէ Եւրոպայի ուրիշ ամէն ազգերէն: Գլխաւոր կամ աւուրող կրօն կամ գաւանութիւն չկայ, հապա ամէն կրօնները կամ աղանդները հաւասար իրաւունք ունին. եւ հիմայ իբր երեսուն այլ եւ այլ աղանդներ կը գտնուին. ինչպէս նաեւ 15,000ի չափ Հրէայք իրենց կրօնն ազատ կը պաշտեն: Հռոմէական եկեղեցւոյ հպատակ ըլլողներուն թիւը հիմայ մէկ ու կէս միլիոնէն աւելի կը սեպուի: Բուն տեղացիներուն կամ Հնդիկներուն թիւը հազիւ 480,000ի կը հասնի, որոնք օրէ օր ալ կը պակսին: — Աս ամէն բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքն է մշակութիւն երկրի, ձկնորսութիւն, նաւորդութիւն, քաղաքային արհեստներ ու վաճառականութիւն: Գրեթէ բոլոր բնակչաց մէկ քաւորդը միայն մշակութեան կամ երկրագործութեան զբաղած է. ասոնցմէ ետքը կու գան վաճառականութեան զբաղողներն ու ետքը այլ եւ այլ գործարաններու մէջ աշխատողներն ու արհեստաւորները, որոնց մեծ մասը Գերմանացիք, Գաղղիացիք, Անգղիացիք ու Իրլանդացիք են: Գերեաց վաճառականութիւնը հոս շատ նահանգներու մէջ թոյլ տուեալ ըլլալուն, շատ գերիներ կը գտնուին, (հիմայ զրեթէ երեք միլիոն այլ եւ կին,) որոնք երկրագործութեան մէջ կը գործածուին, մանաւանդ երկրին հարաւային կողմերը՝ չաքարի, խահուէի ու ծխախոտի մշակութեան համար: — Ուսումնըն ու զիտութիւններն օրէ օր յառաջ երթալու վրայ են. բայց գրտնուած բարձր, միջին ու ստորին դպրոցներուն եւ ուսումնարաններուն շատութեան նայելով կրնայ ըսուիլ որ ուսումնական ու բարձր կրթութիւնն այնչափ ծաղկած չէ. վասն զի իրենց կարգերն ըստ օրինի հաստատուած չեն*: Սոյնպէս եւ զեղեցիկ արուեստները, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն ու անգրիագործութիւն դեռ եւս յիշատակի արժանի յառաջագիմութիւն մ'ըրած չեն: —

Միաբանեալ նահանգաց սկզբնական սահմանին կամ երկրին տէրութիւնը մինչեւ անցած դարուն վերջի կէսն Ան-

* Ասկից իբր 120 տարի առաջ հիւսիսային Ամերիկայի մէջ մի միայն լրագիր կ'ըլլէր. 1748ին ֆրանքլինին եղբայրն ուրիշ լրագիր մ'ալ հրատակել կ'ուզէր. բայց բարեկամներն արգելեցին զինքն ըսելով՝ թէ Ամերիկայի համար միայն մէկ լրագիր հերիք է: Իսկ հիմայ 150 լրագիրէն աւելի կայ:

գղիացւոց ձեռքն էր, որոնք 1578էն սկսած այլ եւ այլ ատեններ ու այլ եւ այլ անձանց ձեռքովն աս տեղերուն վրայ իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին, բայց մինչեւ 1614 երեւելի յառաջագիմութիւն մը կամ հաստատուն իշխանութիւն մը չկրցան ունենալ: Ասկից ետքն ալ Հոլանդացիք մուշտակի վաճառականութեան պատճառաւ աս կողմերը գալով հիմակուան Նիւ Եորք նահանգին հարաւային դին երկրի մէկ մասն իրենց իշխանութեան տակ առին ու անուանեցին Նոր Սպորթս Նահանգ, ինչպէս Անգղիացիք իրենց դրաւած երկիրը Նոր Ամսթեր անուանած էին. 1623ին Շվեդներն ալ եկան ու մաս մը երկիր գրաւեցին եւ անուանեցին Նոր Շվեթ, ուր եւ այլ եւ այլ ամուր տեղեր կամ բերդեր շինեցին: Ասկից ետքը սկսան աս երեք տիրապետող ազգերը ստացած երկիրներուն համար իրարու հետ պատերազմիլ. մէյ մը մէկը մէյ մը մէկալը յաղթեւէն ետքը, վերջապէս (1664ին) Անգղիացիք յաղթող եղան, Հոլանդացիները վճռեցին եւ անկից ետքը ժամանակ ժամանակ իրենց իշխանութիւնը տարածելով (մինչեւ 1732), սկսան հաստատուն գաղթականութիւններ հիմնել, երկիրն այլ եւ այլ նահանգներու բաժնել, նոր նոր քաղաքներ հաստատել ու զարգարել: Անգղիայի տէրութիւնն ամէն կերպ միջոցներն ի գործ դրաւ աս գաղթականութիւնները կարելի եղածին չափ ծաղկեցընելու, մանաւանդ անցած դարուն կէսէն ետքը. ու ամենեւին ծախքի մը չլանայելով՝ բոլոր այս նոր երկիրը ծաղկած ու ամէն կերպ դիւրութիւններով ու միջոցներով հոգացուած վիճակի մը մէջ բերաւ. երկու հեղ աս տեղերուն ու բնակչաց շահուն համար պատերազմ ընելու ստիպեցաւ, այս ինքն 1740էն մինչեւ 1748 Սպանիայի Ամերիկային դէմ վաճառականութեան յառաջ երթալուն համար, ու 1755էն մինչեւ 1763 Գաղղիացւոց դէմ՝ աս տեղերուն սպառնացող վտանգները պակսեցունելու պատճառաւ: Աս երկու պատերազմները միայն՝ Անգղիայի տէրութեան 150 միլիոն սղեւթինէն աւելի արժած էին: Անկից ետքն ալ աս տեղերուն զինուորական ու քաղաքային պաշտօնատէրներուն թոշակին համար ամէն տարի մեծ մեծ դումարներով դրամ դուրս կու տար:

Աս ասանկ ըլլալով՝ տէրութիւնն աս երկիրներուն ժողովներէն կամ պատգամաւորներէն պահանջեց՝ որ ալ անկից ետքն իրենց երկրին կառավարութեան պահպանութեան ու պաշտպանութեան համար եղած ծախքերն իրենք հոգան ու ասով Անգղիայի տէրութեան ընդհանուր պարտքերը՝ (որուն

մէկ երեւելի մասը իրենց համար եղած էր, հասուցանելու
օգնեն: Սակայն երկրին գլխաւորները 1765էն սկսած աս բանս
չէ թէ միայն յանձն չառին, հապա նաեւ սկսան տէրութեան
դէմ թշնամութեան ու ապստամբութեան ծամբաներ բռնել:
Այսպէս յառաջ երթալով 1774ին Ֆիլատերֆիա քաղաքը ժո-
ղով մ'ըրին ու որոշեցին՝ անկից ետքն Անգղիայի հետ ամէն
կերպ վաճառականութեան հազարգակցութիւնը կտրել: Ասոր
վրայ յայտնի ապստամբութեան դրօշը բանալով՝ ղէնք առին
ու 1776ին յայտարարութիւն մը տուին՝ որ անկից ետքը տա-
ռիւրէք նահանգները մէկտեղ, այսինքն Նիւ Հէմփշիր, Մէս-
սէչըզէթս, Ռոտ Այլէնտ, Գոննեգղիգըդ, Նիւ Եորք, Նիւ
Ճերսի, Բեննսիլուանիա, Մէրիլէնտ, Տէլավար, Վիրջինիա,
Հիւսիսային Կարոլինա, Հարաւային Կարոլինա ու Գէորգիա, Ան-
գղիայի իշխանութենէ դուրս ելած ու Միացեալ Նահանգներ ա-
նուամբ ինքնիշխան տէրութիւն են: Սպանիա ու Գաղղիա աս
բանս իրենց շահուն օգտակար սեպելով՝ ապստամբներու ձեռն-
տու ըլլալու փութացին. որով եւ մէկ դիպց ապստամբներն
իրենց երկրին Անգղիայէ զատած ու հեռու ըլլալուն համար
ղերեւը պաշտպանելու յարմար դրից մէջ գտնուելով, մէկալ
դիպց ալ Անգղիայի տէրութիւնն ապստամբութիւնը զսպելու
համար անմիջապէս պատերազմական զօրաւոր միջոցներ չբա-
նեցունելուն, Սպանիայի ու Գաղղիայի ուղածը կատարեցաւ ու
1783ին Փարիզի մէջ եղած խաղաղութեան դաշին զօրութեամբ՝
Անգղիա Միաբանեալ Նահանգաց անկախութիւնը ճանչցաւ
ու ընդունեցաւ: Բայց իրաց հետեւութեան միտ դնելով կըր-
նանք հմուտ քաղաքագէտներու հետ ըսել, որ Սպանիայի ու
Գաղղիայի աս կտորիս մէջ բռնած ծամբան՝ որուն վախճանն
էր զԱնգղիա խոնարհեցրնել ու տկարացրնել, Անգղիայի այն-
չափ վնաս չըրաւ, որովհետեւ ասիակի անկից ետքն աւելի եւս
զօրացաւ, որչափ այն երկու տէրութեանց վնասակար եղաւ,
Գաղղիայի համար՝ մեծ յեղափոխութեան ընթացքը շուտցը-
նելով, մանաւանդ թէ անիկայ յառաջ բերելով, իսկ Սպա-
նիայի համար՝ քիչ մը ատեն ետքն իր այնչափ լայնատարած
ու հարուստ երկիրներն ու գաղթականութիւններն Ամերիկայի
հաստատուն ցամաքին վրայ կորսուցրնել տալով: —

Այսպէս աս նահանգներուն անկախութիւնը ճանչցուե-
լէն ու հաստատուելէն ետքը, իրենց աւագաժողովը կամ խոր-
հրդանոցը (ֆանկթէ), որն որ մինչեւ ան ատեն միայն երկրին
արտաքին տէրութեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ
ըլլուելու խորհրդներուն կենտրոնական պաշտօնատեղին էր,

բուն գլխաւոր կառավարութեան ժողովն կամ խորհրդանոցի փոխուեցաւ: Այն վերը յիշուած տասուիրեք նահանգները, որոնք անկախութիւն ստացած էին, իբր առանձին կամ իրարմէ զատ վիճակներ (Հասարակապետութիւններ) իրենց յատուկ սահմանադրութիւնները պահեցին, բայց միանգամայն (1787ին) իրենց մէջ Միաբանութեան դաշն կամ Գաշնակցութիւն մը հաստատեցին, ու Ընդհանուր ժողով կամ խորհրդանոց մը սահմանեցին, որուն իշխանութիւն տրուեցաւ ամէն նահանգներուն քաղաքային գործոց վրայ խորհրդակցիլ ու հոգ տանիլ: Աս ժողովոյն գլուխ դրուեցաւ Գահերեց մը, որն որ չորս տարին մէյ մը պիտ'որ բնտրուէր ու գործադիր իշխանութիւնը պիտ'որ ունենար: Աս ընդհանուր ժողովէն ի զատ նա եւ Վերին կամ Բարձրագոյն Գատաստան մ'ալ հաստատուեցաւ, որուն պաշտօնն է գատաստանական վէճերուն որոշումը: Այսպէս բոլոր աս ընդարձակ Հասարակապետութեանց խումբն այս երեք իշխանութեանց (Ընդհանուր ժողովոյն, Գահերեցին ու Բարձրագոյն գատաստանին) կառավարութեան տակ մի միայն քաղաքային մարմին կազմելով, իր ընդհանուր շահերն ու կարգերն անոնց ձեռքով կը պահէ ու առաջ կը տանի, իսկ ամէն մէկ նահանգ իր ներքին գործքերն իր սահմանին մէջ առանձինն կարգի կը դնէ՝ իւրաքանչիւր իր սեպհական սահմանադրութեան համեմատ, ըստ որոյ եւ ընդհանուր ժողովն ու գահերեցն ամէն մէկուն գործքերը խաղաղութեան ու պատերազմի ատեն կը կարգաւորեն: Ընդհանուր խորհրդանոցը՝ որուն հաստատուն անդը Ուաշինկըն քաղաքն է, (որ դաշնակցութեան եւ ս'չ մէկ նահանգին տակ՝ հապա Գոլումպիա վիճակին մէջն է.) երկու սենեակներու բաժնուած է, այսինքն Սենեակ պատգամաւորաց, որուն ամէն մէկ նահանգ իր բնակիչներուն 40 հազարէն մէկ պատգամաւոր կը խաւրէ երկու տարւան համար, որն որ գոնէ 25 տարեկան պիտ'որ ըլլայ, ու եօթը տարի նոյն նահանգին մէջ հաստատուն բնակութիւն ունեցած պիտ'որ ըլլայ. ու Ծերակոյտ, որուն ամէն մէկ նահանգ երկու անդամ կը խաւրէ. ասոնք պէտք է որ գոնէ 30 տարեկան ըլլան ու նոյն նահանգին մէջ գոնէ ինը տարի բնակած ըլլան: Երկու տարին մէյ մը ծերակուտին անդամներուն երեքին մէկը պէտք է որ փոխուի: Իսկ գահերեցը՝ որ ինչպէս ըսինք չորս տարւան համար կ'ընտրուի՝ պէտք է որ 35 տարւընէ պզտիկ չըլլայ ու միաբանեալ նահանգաց մէջ ծնած ըլլալէն զատ նաեւ գոնէ 14 տարի այն նահանգներուն մէկուն մէջ իբր քաղաքացի ապրած ըլլայ: Գահերեցն իր պաշտօնը կը կատարէ իր չորս

պաշտօնեաներովը: Խորհրդանոցին ամէն տարի ժողովելու որոշ ժամանակը Գեկտեմբեր ամսոյն մէկին է. բայց հարկ եղած անոնք զահներէն իշխանութիւն ունի ուրիշ ատեն ալ անիկայ ժողովելու: Բարձրագոյն դատաստանը դատաւորական իշխանութիւնը կը բանեցընէ ընդհանուր խորհրդանոցէն ու զահներէն անկախ:

Իսկզբան անգ միայն վերը յիշուած 13 նահանգներէն բաղկացած Գաշնակցութիւնը՝ ետեւէ ետեւ ուրիշ նահանգներ ալ իրեն հետ միացուց, մէկքանին գնելով, ինչպէս Լուիզիանա նահանգը 1803ին Գաղղիայէն գնեց ու Ֆլորիդա նահանգը 1819ին Սպանիայէն առաւ. իսկ Գեոժորժիա նահանգը Մեքսիկոյի տէրութենէ 1836ին ապստամբութեամբ բաժնուելէն ու քիչ մ'ատեն իբր առանձին հասարակապետութիւն մնալէն ետեւ 1846ին աս Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց հետ միացաւ ու անոնց մէկ նահանգն եղաւ: Սոյնպէս եւ 1848էն ետքը Նոր Մեքսիկոյ ու Նոր Գալիֆորնիա Մեքսիկոյի հասարակապետութենէ աս հիւսիսային նահանգաց գաշնակցութեան տրուեցաւ: Ատոնցմէ ի զատ ուրիշ նահանգներ ալ իբր մասնաւոր հասարակապետութիւններ աս միաբանեալ նահանգաց կարգը ու գաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ հիմայ իր ամէն նահանգաց թիւն է 31. որոնցմէ զատ են նաեւ քանի մը վիճակներ ու Գաւառներ*: Իւրաքանչիւր նահանգ ինք զինք կը կառավարէ առանձին մասնաւոր կարգաւորութիւններով ամէն մէկուն սեպհական սահմանադրութեան համեմատ, ըստ սրոյ եւ ընդհանուր խորհրդանոցին ու զահներէցին կառավարութիւնն իրենց գործքերը խաղաղութեան ու պատերազմի ատեն կը կարգադրէ: — Բոլոր երկրին ելեւմտից վրայ ընդհանրապէս կըրնայ ըսուիլ՝ որ շատ աղէկ վիճակի մէջ է. սրովհետեւ ամէն տարի մուտքն ելքէն միշտ աւելի է. յիրաւի ինքն ալ Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց պէս պարտք ունի, որն որ 1846ին 17 միլիոն տոլարէն (1 տոլ. իբր 6 ֆրանգ.) աւելի էր, բայց ասիկայ

* Վեճակ կ'ըսուի հոս այնչափ երկիրը կամ սահմանը, որն որ եւ ոչ մէկ նահանգի կը վերաբերի, ու 60,000էն պակաս 25 տարեկան ըլլող երիկ մարդ բնակիչ ունի. եւ երբոր այսչափ թուով բնակիչ կ'ունենայ՝ առանձին նահանգ ըլլալու աստիճանի մէջ կը մտնէ եւ ընդհանուր խորհրդանոցին երեսփոխաններ խաւրելու իրաւունք կ'ունենայ: — Իսկ Գաւառ կ'ըսուի այն երկիրը կամ սահմանը, որ դեռ նոր սկսած է բնակիչներ ունենալու: Թէ վիճակներն ու թէ գաւառները Գահերէցին ու Խորհրդանոցին անմիջական իշխանութեան ու կառավարութեան տակ են, իրենք զիրենք՝ նահանգներուն պէս՝ իրենց առանձին գործոց համար չեն կրնար կառավարել:

իբր ոչինչ կը սեպուի: — Իր բուն ցամաքային զօրքը սակաւաթիւ է, իբր 13,000ի չափ ոտանաւոր ու ձիաւոր. բայց ամէն 18—45 տարեկան քաղաքացի ($2\frac{1}{2}$ միլիոնի չափ) հարկ եղած ատենը իբր քաղաքացի զինուոր կը ծառայէ: Իսկ ծովային զօրութիւնը չատ մեծ է, որուն տարեկան ծախքը՝ 60 միլիոն ֆրանգի կը հասնի:

Աս հասարակապետութեանց անուանի քաղաքներն են Ռաշինիքը՝ բոլոր գաշնակցութեան մայրաքաղաքը 25,000 բնակիչով, ուր գահերէցը կը նստի եւ ամէն բարձր ատեններն ու պաշտօնատէրները կ'ըլլան. Պասքըն (Մէսսէշըզէտս նահանգին մէջ) իբր 150,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 25,000 Գերմանացիք կան. Նի-Երֆ, աս նահանգաց քաղաքներուն ամենէն մեծն է ու ամենէն աւելի բանուկ առուտունն ունի, իբր 400,000 բնակիչով, որոնց մէջ 70,000ի չափ Գերմանացիք կան. Ֆրէլսթէյն (Բէնսիլուանիայի մէջ) 310,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 83,000 Գերմանացիք ու 22,000 Գաղղիացիք կան. Պալ-րէմը (Մէրիլենտի մէջ) աս նահանգաց ծովեզերեայ վաճառաւաճ անուանի քաղաքներուն մէկն է 170,000 բնակիչով, որոնց մէջ իբր 54,000 Գերմանացիք ու բազմաթիւ հռոմէական — եկեղեցւոյ հպատակք կան, որոնց աղքեպիսկոպոսը հոս կը նստի. Նոր Օրլէան (Լուիզիանայի մէջ), երեւելի առուտունի քաղաք է 150,000 բնակիչով. Չիկագոյի (Օհիոյի մէջ) 60,000 բնակիչով, եւ այլն:

Մերսիկոյի Հասարակապետութիւնը:

Մէքսիկոյի եւ ուրիշ քանի մը հարաւային ու միջին Ամերիկայի մէջ ըլլող հիմնական հասարակապետութեանց վրայ առանձինն գրեւէն առաջ, հոս առաջուան Սպանիական Ամերիկայի վրայ քանի մը խօսք խօսինք, որովհետեւ՝ ինչպէս վերը նշանակեցինք՝ աս հասարակապետութիւններուն ամենն ալ առաջ Սպանիայի տէրութեան տակ էին:

Ատեն մը Սպանիայի տէրութեան ձեռքն ըլլող Ամերիկայի երկրին երկայնութիւնը՝ (41 աստիճանէ հիւսիսային լայնութեան սկսեալ մինչեւ 43 աստիճան հարաւային լայնութեան երթալով) իբր 1300 մղոն էր, ու կը բովանդակէր 241,000 քառակուսի մղոն տեղ, ուստի եւ գրեթէ բոլոր Եւրոպայի մեծութենէն քառորդ մը աւելի տարածութիւն ունէր: Սակայն իր բնակչաց թիւն այսպիսի մեծ ընդարձակութեան ամենեւին համեմատ չէր, որովհետեւ աս դարուս սկիզբը՝ (1800)

միայն տաանու մէկ միլիոնի կը հասներ, իսկ 1845ին հաղիւ 21 միլիոնի հասած էր, որոնք (սակաւաթիւ հեթանոս Հնդիկներէն զատ) բոլոր հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքն ունին: Սպանիական տէրութիւնը (Արլոմպոսի ատեններէն սկսած) այլ եւ այլ ժամանակ աս երկիրը մաս մաս իր իշխանութեան տակ առնելով ու իբր Սպանիայի մէկ մասն այլ եւ այլ նահանգներու բաժնելով՝ երեք դար իր կառավարութեան տակ մասնաւոր սահմանադրութեամբ կամ օրէնքներով պահեց: Ան ատենները բոլոր երկիրը բաժնուած էր չորս փոխարայոններէն, Նոր Սպանիա կամ Մեքսիկոյ, Նոր Արլոմպոս, Բերոս եւ Լա Բլանկո, ու անոնք ինքնուրուի կառավարութիւնն ունէին, Արլոմպոս, Գարաֆուս, Գիւլի, Հալաիս կամ Գուալա ու Բարդոյ Ռիոյ: Հիւսիսային երկիրներէն Սպանիայի ձեռքը մնացին միայն Գուալա ու Բարդոյ Ռիոյ: Իսկ մնացածներն ատեն ատեն (իբր 1820էն սկսեալ) անոր իշխանութենէն դուրս ելլելով առանձին անկախ տէրութիւններ կամ հասարակապետութիւններ եղան՝ տասուերկու թուով, որոնց անունները վերը (Էջ, 40—41) գրինք:

Ամենէն առաջ միջին Ամերիկայի կամ Մեքսիկոյի կողմէն սկսան յեղափոխութիւնները. քանի մը ապստամբական փորձերէն ու Սպանիական զօրաց հետ քանի մը պատերազմներ տալէն ետքը վերջապէս Մեքսիկոյի գաղթածին բնակչաց մէջէն Իդուարկիտէ անուամբ գնդապետ մը յաջողութիւն գտնելով կայսր եղաւ ու անուանեցաւ Օգոստինոս Առաջին. բայց երկրորդ տարին ստիպեցին զինքը Մեքսիկացիք իր գահէն հրաժարիլ ու աքսորեցին, եւ երբ որ 1824ին ինք իր կամքովն աքսորէն ետ դարձաւ՝ իբրեւ մատնիչ հայրենեաց սպաննեցին: Ասկից ետքը հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց սահմանադրութիւնն իրենց օրինակ առնելով՝ Մեքսիկոյ իբր տաանեւինն նահանգներէ միացեալ դաշնակից տէրութիւն մը հրատարակեցին: Իրենց խորհրդանոցին մասնաւոր քաղաք սահմանեցին Մեքսիկոյ քաղաքը, որն որ այն 19 նահանգներուն եւ ոչ մէկուն պիտ որ վերաբերէր: Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց պէս ամէն կրօններու ազատութիւն չտուին, հապա հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքը միայն տիրող կրօն սահմանեցին: Բայց քանի մը տարի ետքը (1835ին) աս միացեալ դաշնակցութեան կարգերն ու անունը թող տալով, կենդրոնական կառավարութեան մը տակ «Մի միայն ու անբաժան Հասարակապետութիւն», մը հաստատեցին: Սակայն այն 19 դաշնակից նահանգներուն ամէնն ալ աս բանիւ մէջ միաբան չլլալով, մանաւանդ թէ շատերն ալ հակառակ ըլլալով ու

միութիւն ուզողներուն դէմ ապստամբելով մեծ խռովութիւններ ու երկու դիպց պատերազմներ եղան: Նոյն ատեն 19 նահանգներուն մէկը՝ Գլէսաս, ինչպէս վերը (Էջ, 51) բռնիք առ դաշնակցութենէ բաժնուելով ինքնիշխան ու անկախ հասարակապետութիւն եղաւ, ու ետքը Հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտաւ: — Այսպէս նաեւ Նոր Մէքսիկոյ ու Նոր Գալիֆորնիա վերջի ատենները Մէքսիկոյի դաշնակցութենէ բաժնուեցան ու նոյն հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց դաշնակցութեան մէջ մտան: —

ԱՆՔՍԻԿՈՅ առ նահանգները կորսուցընելէն ետքն իբրեւ առանձին հասարակապետութիւն ըլլալով՝ ունի հիմա իբր 60,000 քառ. մղ. երկիր, որ ըստ մասին լեռնային է ու ըստ մասին դաշտային՝ մանաւանդ դէպ ի արեւելեան ծովեզերքը. արեւմտեան կողմերն աւելի լեռնային կամ բարձր են ու առողջ օդ ունին. երկրին ներսերը շատ զուարճալի ու բերրի է: Իր լեռներն են հարաւային Ամերիկայի Գորտիլեան լեռանց շարունակութիւնն, որոնց խիստ բարձրը հոս է Բոքսհայթէթէլ 16,800 ոտք. առ լեռանց շատը հրաբուխ է ու ոմանք միշտ բորբոքած են: Իր գետերուն մէջ ամենէն մեծն է՝ Ռիոյ Գլէսասը (Գլէս Զիսիսոյ), որն որ Մէքսիկոյի երկիրը հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգաց երկիրէն կը բաժնէ: Օդը բոլոր երկրին երեք մասին մէջ բարեխառն է, ու մէկ մասին մէջ, թէպէտ եւ հասարակածին տակն իյնալուն աւելի տաք պիտ'որ ըլլար, բայց գետնին բարձրութեան համար կը չափաւորուի, սակայն ցած տեղերն այնչափ առողջ չեն: Հիւսիսային մասին մէջ ձմեռը սառտիկ ցուրտ կ'ընէ, մինչեւ մայիսի մէջերը սառոյց կ'ըլլայ: Իր բերքերը շատ առատ են, բամպակ, շաքար, ծխախոտ, լեզակ, բրինձ, խաչուէ, ձիթենի, քթան, կանեփ, արմուիք, գինի, եւ ուրիշ հասարակ բերքերէն զատ՝ նաեւ համեմներ, բալասոմ, փառուղ, եւ այլն. հասարակ կենդանիներէն ի զատ ունի նաեւ մետաքսի որդ, որդան կարմիր, նաեւ մարգարիտ: Իսկ հանքերը շատ առատ են, թող հասարակ հանքերը, ոսկւոյ ու արծաթի հանքերը շատ շահ կը բերեն երկրին. առաջուան առեւնները թող տալով՝ միայն ետքի առեւնները յիշենք, երեք տարւան մէջ մաքուր արծաթին ու ոսկւոյն գումարը 16 միլիոն սպանիական դահեկանի (բիալի) հասաւ:

Բնակիչներն ըստ մասին Եւրոպացիք ու գաղթածինք են ու ըստ առաւել մասին տեղացիք, Հնդիկք (չորս միլիոն), զրոնքն եկած սեւեր ու ասոնցմէ եւ տեղացոյցմէ ծնածներ,

որոնք Զաւարս կ'ըստին. որոնց ամենուն թիւը տասը միլիոնի վրէջ հասնի: Ասոնց զլիսաւոր զբաղումն է երկրագործութիւն ու բովազործութիւն. հասարակարհեանքն զբաղող, մետաքսեղէն եւ ուրիշ կտաւեղէն, նաեւ ոսկեթել կերպաններ ու կաշի գործող ալ շատ կան: Վաճառականութիւնը հիմայ ծաղկած է, որուն մասնակից են հոս Անգղիացիք, հիւսիսային Ամերիկացիք, Գաղղիացիք ու Գերմանացիք: Քանի մը տարի առաջ ներս մտած վաճառներուն գինը 12—13 միլիոն դահեկանի (բիւլէ), իսկ դուրս ելածներուն գինը 20—22 միլիոն դահեկանի հասած էր: — Գլխաւոր կրօնն է հռոմէական-կաթողիկէ հաւատքը, որ ունի հոս մէկ արքեպիսկոպոս ու ինն եպիսկոպոս: — Գիտութիւններն ալ յառաջ երթալու վրայ են, մանաւանդ բնական գիտութիւնները, բնապատմութիւն, քիմիա, ուսողութիւն ու աստեղագիտութիւն: Ամենէն աւելի տարածուած լեզուն սպանիացերէնն է: — Երկրին կառավարութիւնը յանձնաձիշ խորհրդոյ մը ձեռքն է, որուն գահերէցը, որն որ հինգ տարին մէյ մը կ'ընտրուի, բոլոր երկրին մեծն է. ասկից ի զատ կայ ժողով կամ խորհրդանոց մը այլ եւ այլ նահանգներէն ընտրուած պատգամաւորներու, որն որ երկու սենեակի (ծերակոյտ ու պատգամաւորաց) բաժնուած է: Ըստ վերջին կարգաւորութեան բոլոր երկիրը քսան նահանգ բաժնուած է. բայց կառավարութեան մէջ շփոթութիւններն անպակաս են, ու այլ եւ այլ նահանգներու մէջ ապստամբութիւններ կը յաճախեն, որոնց վախճանն է ամէն մէկը զատ հասարակապետութիւն ըլլալով՝ հիւսիսային միաբանեալ նահանգաց պէս դաշնակցութիւն մը կազմել: Ասոր համար տէրութեան գանձն ալ շատ գէշ վիճակի մէջ է. պարտքն ալ 20 միլիոն փ. սղեռլինը կ'անցնի: Ցամաքային զօրքը 20—30 հազար կը հաշուի. իսկ ծովային զօրութիւնը շատ տկար է: Մայրաքաղաքն է Մեքսիկոյ 150,000 բնակիչով, որն որ հին տունները 300,000 բնակիչ ունէր: —

ԼԱՌԻԳԱՒԱՆ թէպէտ եւ 1841էն ի վեր ինք զենք իբր Մեքսիկոյէն զատուած առանձին հասարակապետութիւն մը հրատարակեց, բայց մինչեւ ետքի ատեններն անոր անկախութիւնը տէրութիւնք դեռ չէին ճանչցած, որով եւ Մեքսիկոյի հետ իբր մէկ հասարակապետութիւն ու անոր մէկ նահանգը կը համարուի: Բոլոր երկիրը թերակղզի մըն է 2200 քառ. մղ. տարածութեամբ. գետինն բոտ մեծի մասին դաշտային է, մեծ անտառներ ունի, մանաւանդ մահակոնիի ու համբէլէի՝ կամ անուշահոտ դաբնոյ, ուսկից կարմիր ներկ կ'ելլէ:

Հաքարը, խահուէն ու ծխախոտն առատ է: Բնակչաց թիւը մեկ միլիոնի կը հասնի: Իր գլխաւոր քաղաքն է Մելբուռն 30,000 բնակչօք: — Աս թերակղզւոյն հարաւային փոքր մասը Հոնտուրայ խորշին մօտերն (իր 1300 ք. մղ. տեղ,) 1784էն ի վեր Անգղիացւոց իշխանութեան տակն է, 15,000 բնակչօք, որոնք անգղիական տէրութենէ դրուած գլխաւորի մը տակ են: Անգղիացիք աս տեղը Մահակոնոյ երկիր կ'անուանեն, որովհետեւ աս փայտէն ամէն տարի առատութեամբ կը հանեն Եւրոպա կը խաւրեն:

Կոռադիմարա, կամ Սիջին Ամերիկայի միացեալ նահանգները:

Ասոնք Մեքսիկոյի պէս 1824ին զիգուրպիտէն մերժելէն ետքն առանձին անկախ դաշնակցութիւն կամ այլ եւ այլ նահանգներէն միացած հասարակապետութիւն մ'եղան. եւ աս նահանգներն են Հինգ. Կոնգրէսալ, Սան Սալվադոր (Ս. Փրիլ), Հոնոլուլու, Նիքարախուա ու Գուաթուալա (Հարուսո Եւրոպ.), ամէնքը միատեղ 12,932 քառ. մղոն երկիրով, որ շատ զուարճալի ու բերրի է, Գորտիլեան կամ Անտեան լեռանց շարունակութիւնն իր մեջէն կ'երթայ, որոնց խիստ բարձր մասը հոս 2էրրո րէ ճիւրադա՝ 10,500 ոտնաչափ է. քսանէն աւելի ալ հրաբուխ լեռներ կան: Իր մեծ լիճը կամ ծովակն է Նիքարախուա (184 քառ. մղ. ընդարձակութեամբ). մեծ գետերն են՝ Սան Խոսե, Սոմալեյրո, Ռիոյիւանոյէ, Մոնդուրո, Ուլլա, եւ այլն: Օդը՝ առաւելապէս ծովեզերքի մօտ ճախիններու շատութեան համար՝ շատ վատաւողջ է. բայց ըստ այլ տեղեաց առողջ է. բոլոր տարին երկու եղանակ ունի, չոր ու անձրեւային. տաքը սաստիկ է: Բերքերն առատ են, հասարակներէն ի զատ ունի նաեւ բամպակ, խահուէ, ծխախոտ, կիտրոն, անանաս, հնդկի վարունկ (ֆուֆու), ֆուֆու, լեզակ, համեմուկ կամ վանիլա, համեմներ, մահակոնի ծառ եւ ուրիշ ընտիր փայտեր: Ընտանի կենդանիները շատ առատ են, ու բոլոր տարին անտառներու մէջ կ'արածուին, ոչ մասնաւոր խարի եւ ոչ ակորներու կարօտ են: Որդան կարմիրը շատ առատ է, աղէկ տարիները մինչեւ 2500 կենդինար ընտիր տեսակէն կու տայ: — Հանքերէն ունի ոսկի, արծաթ, կապար, երկաթ, պղնձ, աղ, եւ այլն:

Բնակչաց թիւն երկուք ու կէս միլիոնէն աւելի է, որոնցմէ

իբր 800,000 գաղթածինք ու իբր մէկ միլիոն Հնդիկք են, որոնց մեծ մասը քրիստոնէութեան դարձած է ու հաստատուն բնակութիւն ունի. իսկ մէկ մասը անկախ ու ազատ կ'ապրի: Մնացած բնակիչներն են սեւեր ու այլ եւ այլ խառն ցեղեր, որ առաջ գերի էին, բայց հիմայ ազատ են, որովհետեւ հոս գերութիւնը վերցուած է: Անկախ Հնդիկներէն ի զատ (որոնք կռապաշտ են) միւս ամէն բնակիչք հռոմէական-կաթողիկէ կրօնն ունին մէկ արքեպիսկոպոսի ու երկու եպիսկոպոսի տակ:

Աս հասարակապետութեան կառավարութիւնը կամ օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարեն ծերակոյտ մը տասն անդամներով ու պատգամաւորաց ժողով մը, որուն ամէն մէկ նահագիր բնակիչներուն 30 հազարէն մէկն իբրեւ իրեն պատգամաւոր կամ երեսփոխան կը խաւրէ: Կառավարութեան գլուխն է Գահերէց մը, որ ունի փոխանորդ մը եւ իրեն յատուկ խորհրդականները. եւ ինքը կ'անուանէ ներքին ու արտաքին գործոց եւ ծովային ու պատերազմի պաշտօնեաները: Թէպէտ այս հինգ նահանգներն այսպէս իրենց առանձին կարգերովը մէկ ընդհանուր կառավարութեան տակ կը սեպուին, սակայն իրենց մէջ կռիւներն ու իրարմէ զատուելու եւ առանձին հասարակապետութիւններ ըլլալու ջանքն ու փորձերը շատ տարիներէ ի վեր անդադար նոր նոր խռովութիւններու պատճառ կ'ըլլան: —

Հաստեղաց Հոնգոն-բոս նահանգին արեւելեան մեծագոյն մասը՝ իբր 3200 ք. մղ. տեղ, աս հասարակապետութեան իշխանութենէ բոլորովին անկախ Հնդիկներուն Մոսոն-իդոն աւանանեալ երկիրն է, որ հին ատեններէ ի վեր տեղացի թագաւորի մը տակ է, ուստի եւ կ'ըսուի Մոսոն-իդոն Մոսոն-իդոն: Չէ թէ միայն Սպանիացիք աս թագաւորութիւնը ճանչցած եւ ընդունած են, հապա նաեւ Անգղիացիք, որոնք հոս վաճառականութեան մանաւանդ մահակոնի փայտին պատճառաւ գաղթականութիւն մ'ունին: Յամի 1844ին Անգղիացիք հաստեղաց Գէորդ անուամբ անչափահաս թագաւորը՝ որն որ իր հօրը պէս քրիստոնէութիւնն ընդունած էր, թագաւորական թագով պսակելէն ետքն՝ իրենց խնամակալութեան տակ առին ու իր անուամբը մինչեւ իր չափահասութեան ատենն երկիրը կառավարեցին: Գլխաւոր թագաւորանիստ քաղաքն է Պի-Ֆելլոս:

Գոյրոմսկեան Հասարակապետութիւններ :

Առաջուան Սպանիացւոյ վենեզուելա ու Գարագաս, Նոր Կրանատա ու Գուիդոյ նահանգներէն (1831ին) յօրինուած երեք իրարմէ անկախ՝ բայց իրարու հետ դաշնակցած հասարակապետութիւններ են հարաւային Ամերիկայի մէջ, վենեզուելա, Նոր Կրանատա ու Էքուադոր անուամբ. ունին իբր 69,000 ք. մղ. երկիր, որուն մէկ մասը լեռնային է, ուր Անտեան լեռանց շղթան այլ եւ այլ բարձր գլուխներովը կը տարածի, որոնց խիստ բարձրներն են՝ Գիմարասսա՝ 21,000 ոտք, Գուաբատա՝ 17,712 ոտք, որ հրաբուլի է, Գոնզլո-բալոսա՝ 15,180 ոտք, եւ այլն. իր ամենէն մեծ լիճը կամ ծովակը՝ Մարաքայիտոյ 30 մղոն երկայնութիւն ու 20 մղոն լայնութիւն ունի: Մեծ գետերն են՝ Մարանոն կամ Գետ Ամազոնաց, Օրինոկոյ, Արաուկոյ ու Գետ Մարադոնիլայ: — Օգը՝ բարձր տեղերու մէջ սաստիկ ցուրտ է գրեթէ բեւեռային եղանակով. քիչ մը ցած տեղերը չափաւորած է, իսկ աւելի ցածերուն օգը բարեխառն ու զուարճալի է, տեղ տեղ մշտնջենաւոր դարուն մը կը տիրէ. բայց երկրին ներսի ցած տեղերուն ու քանի մը ծովեզերաց օգը խոնավ՝ շատ տաք ու վատառողջ է: — Երկրին բերքերը շատ առատ են ու առհասարակ միջին Ամերիկայի մէջ յիշածներուն տեսակները կը բովանդակեն: Գարագաս նահանգին հնդիկ վարունկը (պապատ) Ամերիկայի մէջ ամենէն ընտիրն է. իր ընտիր ու ներկի փայտերը շատ տեսակ են. հնդկեղեգն (պապատ, խաշխրան) ալ շատ կայ: Ընտանի կենդանիներն շատ առատ են, 3 միլիոնի չափ արջառ, 2 միլիոն ոչխար, ու 400,000 խոզ. կան նաեւ վայրենի կենդանիներ. խոշոր կրեայ ալ շատ կը գտնուի, որուն հաւկիթներէն տեղացիք տեսակ մը եղ կը հանեն կերակրոյ ու երելու համար: Մարգարիտ ալ շատ կ'ելլէ: Ոսկիի հանքէն ի զատ նաեւ ոսկւոյ աւազ ալ շատ կայ, մանաւանդ Խոզոյ դաւառը, նաեւ լանոսկի կամ Էլադիս, արծաթ, սնդիկ, զսնազան ազնիւ քարեր ու հանքային ջրեր:

Բնակչաց թիւը չորս միլիոնէն աւելի է, որոնց կէսն այլ եւ այլ ցեղ տեղացի հնդիկներ են, մէկ քառորդը Սպանիացիք ու գաղթածինք, իսկ մնացածներն են խառն ցեղեր ու սեւեր: Վենեզուելա հասարակապետութիւնն ունի 13 գաւառ ու իբր մէկ ու կէս միլիոն բնակիչ, մայրաքաղաքն է Գարաթաս, Նոր Կրանատա ունի 3 նահանգ ու իբր 2 միլիոն բնակիչ. մայրաքաղաքն է Պուրտո. իսկ Էքուատոր ունի 3 նահանգ եւ իբր 800,000 բնակիչ:

մայրաքաղաքն է Գոթթոյ: Ասոնց ամենուն՝ նոյն իսկ Հնդկաց
գլխաւոր զբաղմունքն են՝ երկրագործութիւն, բովագործութիւն,
ձկնորսութիւն ու մարգարտահանութիւն: Չուխայի, բամպակե-
ղէն կտաւի ու գլխարկի գործարաններ ալ կան, բայց գոր-
ծութեանն ընտիր չըլլալուն Եւրոպայէն այսպիսի եւ այլ գոր-
ծութեանքեր շատ կու գան: Վաճառականութիւնը բաւական
ծաղկած է, դուրս գացող վաճառներն երկրին ընտիր բերքերն
ու հանքեր են: Միայն վենեզուելա հասարակապետութենէ
մէկ տարւան մէջ դուրս գացող վաճառներուն գինը գրեթէ
ներս մանող վաճառներուն գնոյն հաւասար է, այս ինքն իբր
ութիւն միլիոն սպանիական դաշեկան: — Կրթութեան եւ ուս-
մանց մէջ օրէ օր աւելի յառաջագիմութիւն կը տեսնուի, մին-
չեւ տեղացի Հնդկաց մէջ իսկ շատ կրթութեան գտնուելով՝
երկու կարգի կը բաժնուին, քաղաքականացեալ կամ կրթեալ
ու վայրենի: — Երկրին տիրող կրօնն է առհասարակ հռոմէա-
կան-կաթողիկէ հաւատքը, որն որ ունի հոս երկու արքեպիս-
կոպոս ու տասն եպիսկոպոս: Վայրենի Հնդիկք դեռ քրիստո-
նէութեան դարձած չեն:

Աս երեք իրարմէ զատ ու իրարու հետ դաշնակցեալ հա-
սարակապետութիւնները 1831էն ետքը Գոլումպիայի մէկ հա-
սարակապետութենէ երեքի բաժնուեցան, եւ ունին իրարմէ
զատ բայց իրարու նման սահմանադրութիւններ, ամէն մէկն
ունի մէկ ծերակոյտ, որուն ամէն մէկ դաւառ երկու անգամ կը
խաւրէ, ու մէկ սենեակ պատգամաւորաց, որուն ամէն մէկ
դաւառ 25,000 բնակիչներէն մէկ հոգի պատգամաւոր կը խա-
ւրէ. երկու սենեակները մէկտեղ Ազգային ժողովը կը կազմեն.
գահերէցը չորս տարին մէյմը կ'ընտրուի եւ ունի իրեն առան-
ձին խորհուրդը կամ խորհրդականները:

29

Վերին Բերուի կամ Պոչիվիայի ու Ստորին Բերուի
հասարակապետութիւնները:

Ասոնք Սպանիական Ամերիկայի Բերու փոխալքայութե-
նէ կազմուեցան, երկուքը մէկտեղ 43 հազար քառ. մղոնէն
աւելի երկիրով ու երեք միլիոնէն աւելի բնակիչով, բոլորովին
հարաւային Ամերիկայի մէջ հասարակածին ու այժեղներ ա-
րեւադարձին մէջ տեղը կ'իյնան: Գրեթէ բոլոր երկրին մէջ
Գորտիլեան կամ Անտեան լեռանց շղթան կը տարածի, որուն
բարձր գլուխները հոս են՝ Սորադա կամ Նեվադոյ օրէ Սորադա,

որ Ամերիկայի ամենէն բարձր լեռն է 25,400 ոտք, (ուստի եւ Ասիայի ու բոլոր երկրի ամենաբարձր Հիմալայա լեռներէն ետքը ամենաբարձր լեռն է,) Իլլիմանի կամ Նիվադայոյդէ Իլլիմանի 24,200 ոտք, ու Կասալադէլէրէ 22,000 ոտք, թող ուրիշ բարձր լեռերը: Աս լեռանց արեւմտեան կողմը Ստորին Բերուի մէջ հարաւէն դէպ հիւսիս ծովեզերաց քովէն 540 ժամ երկայնութեամբ ու մինչեւ 20 ժամ լայնութեամբ աւազի անապատ մը կը տարածի՝ Բէրոնի անապատը ըսուած, որուն միայն գետերու մօտ ըլլող մասերուն վրայ բոյս կը բուսնի: Իր մեծ գետն է Մարանիոն. իսկ մեծ լճերն են Գիլիֆուաթա, Լաւիֆուաթա ու Ռոկալիուաթոյ: Օգն ընդհանրապէս Գոլումպիայի օդին նման է, միայն արեւմտեան ծովեզերեայ կողմերը տարիներով անձրեւ չի գար: Գետինը Ամերիկայի գլխաւոր բերքերուն ամէնն ալ ունի. հանքերն ալ առատ են, առանձինն աղն, պաղլեղը, բորակն ու կալքաքարը, ուսկից մէկ տարւան մէջ միայն 250 հազար կենդինար Էւրոպա խաւրուեցաւ: Կենդանիներն ու թռչուններն ալ շատ են, հասարակներէն ի զատ շատ առանձին տեսակներ ալ կան, բեռնակիր այծուղտ (լամա, իերոս Կելվէսի), սապատաւոր ինքնաշարժ ու տեսակ մը բրդոտ վայրի այծ վիֆուանէս ըսուած: Նշանաւոր է Նիլաֆորթ ըսուած տեսակ մը պղտիկ միջատը (պիօճէս), ուսկից մեծ բազմութիւն մէկտեղ իրենց մանուածը կը հիւսեն ու անով իբր յարկով մը իրենց հաւկիթը կամ բժոժը (ֆոլալաֆ) կը պատեն ու կը դոյնեն, որն որ շատ բարակ ու թեթեւ է ու կրնայ իբրեւ գրի թռչել զործածուիլ:

Բնակիչքն են սպիտակք կամ սպանիական գաղթածին, զանազան ցեղ Հնդիկք, ըստ մասին կրթուած ու ըստ մասին վայրենի, ու սեւեր: Ստորին Բերուի բնակչաց թիւը իբր երկու միլիոն է, իսկ Վերին Բերուի կամ Պոլիվիայինը՝ իբր մէկ միլիոն 200,000: Ասոնց զբաղումը երկրագործութիւն, խաշնագարմանութիւն, բովազործութիւն ու քինի (ֆինաֆինա) կեղեւներ ժողովել է: Գործարաններուն վիճակն Ամերիկայի ուրիշ տէրութեանց պէս է. հոս աւելի ոսկեղէն ու արծաթեղէն գործողներ, ու ցքի շինողներ կան: Վաճառականութիւնը՝ մանաւանդ ծովու վրայ բաւական ծաղկած է՝ չէ թէ միայն Էւրոպայի հապա նաեւ Ամերիկայի ուրիշ տէրութեանց հետ: Իսկ ցամաքի վրայ աղէկ ճամբաներ չըլլալուն վաճառականութիւնն այնչափ մեծ չէ: Գուրս տարուած վաճառքներն են աղնիւ մետաղներ, քին, շաքար, լեզակ, բամպակ, որդան կարմիր, նաեւ տեսակ մը ծովային թռչնոյ աղը ինքնաշարժ ըսուած, որ հոս շատ կ'ըլլայ ու երկիր պարարտցընելու համար շատ յարմար է ու

շատ կը քշուի, ուսկից չորս տարւան մէջ միայն Անգղիա իբր 38,000 տակառ տարուեցաւ: Դուրս խաւրուող վաճառներուն տարեկան դինը ներս բերուողներէն Ստորին Բերուի համար իբր երէք միլիոն ֆրանգ կը սեպուի. իսկ Վերին Բերուի համար՝ երկուքը գրեթէ հաւասար են: — Գիտութիւնները քիչ մը աւելնէն ի վեր յառաջ երթալու սկսան, մանաւանդ քանի մը մեծ քաղաքներու մէջ: — Երկրին տիրող կրօնը հռոմէական կաթողիկէ հաւատքն է, երկու արքեպիսկոպոսի ու մէկ քանի եպիսկոպոսի տակ: —

Աս երկու հասարակապետութեանց կառավարութեան վրայ խօսելէն առաջ՝ Բերուի սկզբնական անցքերուն եւ Սպանիայի տէրութեան իշխանութեանէ անկախ բլլալուն վրայ քանի մը խօսքով յիշատակութիւն ընենք: Բերուի տէրութիւնը դէպ ի երկոտասաներորդ դարը հաստատուած կը համարուի: Տէրութիւնը հիմնողներն իբրեւ չաստուածներ կը պաշտուէին, ասոնց յաջորդներն Ինքս անուանեցան, որոնք արեգական պաշտօնը կամ երկրպագութիւնը տէրութեան մէջ խոթեցին, ու բոլոր երկիրն ազէկ կարգաւորեալ եւ ծաղկեալ տէրութեան մը վիճակի մէջ բերին. ան ատեն ժողովուրդն աս երկրին ու թագաւորութեան՝ իրենց լեզուաւ անուն դրին Դոստինիանոս. այսինքն՝ Ինդաւններուն աշխարհքին ամէն դին տարածուած տէրութիւնը: Բէրու անունն ետքէն Սպանիացիք դրին: Յամի 1531ին սպանիացի Փրանկ. Բիզարրոյ 185 սպանիացի ընկերներով աս տեղս գտաւ, ու հոն մնալով ջանաց այլ եւ այլ բռնաւորական ու անգութ միջոցներով երկոտասաներորդ ու վերջին Ինդաւնի որդուցը մէջ եղած կռիւն իրեն օգտին բանեցընել, եւ երկրին մէկ մասը նուաճեց: Աս բախտախնդիր մարդիկ երկայն ատեն Սպանիայի տէրութեան դէմ ապստամբական ճամբաներ բռնեցին ու հնարքներ բանեցուցին: Ի վերայ այսր ամենայնի Տէրութիւնը երկիրն իր իշխանութեան տակ առաւ ու շատ տեղեր գրաւեց: Բայց 1820ին ապստամբներուն չկարենալով յաղթել Վերին Բերուն թողուց, ու 1821ին Պուէնոս Այրէս հասարակապետութեան մէկ զօրապետը յաղթանակաւ Բերուի մայրաքաղաքը Լիմա մտաւ եւ նոյն տարին երկրին անկախութիւնը հրատարակուեցաւ: Թէպէտ եւ Սպանիացիք 1823ին ապստամբներուն գրեթէ բոլորովին յաղթեցին ու Լիմա մտան, բայց Պոլիվար՝ Գոլումպեան հասարակապետութեան մէկ զօրապետն եկաւ ու Սպանիացուոց նորէն յաղթելով ղերենք երկրէն դուրս հանեց: Իբր տարի մը ետքը Գոլումպիայի ուրիշ մէկ զօրապետը Բերուի հիւսիսային կողմերն բլլող սպա-

նիացի զորաց ալ յաղթեց, որով եւ Սպանիացւոց իշխանութիւնը Բերուին ամէն կողմերէն վերջացաւ: Յամի 1825ին Վերին Բերուի նահանգները միաբանելով հասարակապետութիւն մը հաստատեցին ու ի պատիւ վերը յիշուած Պոլիվարին անիկայ Պոլիվար անուանեցին: Աս միակ հասարակապետութեան գահերէցը Սանդա Գրուզ 1836ին Ստորին Բերուի մէջ եղած կռիւներն ու խռովութիւնները դադրեցունելու ջանալով՝ բոլոր տէրութիւնը կամ միակ հասարակապետութիւնը երկուքի բաժնեց՝ Հարաւային ու Հիւսիսային Բերու անուամբ, որոնք եւ Վերին Բերուի հետ իբր երեք հասարակապետութիւնք դաշնակցեցան, ու նոյն գահերէցը իբր Պաշտպան երեքին մէկանց գլուխ եղաւ: Բայց աս կապն ու դաշնակցութիւնն երկայն չքեց. 1839ին Ստորին Բերուի բնակիչքը Պոլիվարի բնակչաց հետ սատիկ պատերազմ մը սկսան, որն որ 1842ին յունիսի 7ին աստեղաց Բունոյ քաղաքն եղած դաշամբք հաղիւ դադրեցաւ, ու Հարաւային եւ Հիւսիսային Բերու իրարու հետ միաբանած մէկ հասարակապետութիւն կազմեցին. բայց իրարու հետ ի սկզբանէ հետէ ունեցած կռիւնին երբեք դադրած չէ, որ երկրին մէջ խաղաղութեան պտուղները վայելելու արգելք կ'ըլլայ: Իսկ Վերին Բերու անկէ զատ հասարակապետութիւն մնաց իր առանձին կարգերովն ու կառավարութեամբը: —

ՎԵՐԻՆ ԲԵՐՈՒԻ կամ ՊՈԼԻՎԱՐԻԱՅԻ հասարակապետութիւնն առանձինն վեց նահանգ ու երեք դաւառ բաժնուած է. կառավարութիւնը Գահերիցու մը ձեռքն է, որ ունի իրեն փոխանորդ մը. ասկից ի զատ են՝ օրէնսդիր ժողով մը, վերին կառավարիչ ժողով մը, խորհրդոյ ժողով մը ու բարձրագոյն դատատան մը: Իր մայրաքաղաքն է Գոմփոնգապո: Աս հասարակապետութիւնը հարաւային Ամերիկայի տէրութեանց մէջ ամենէն աւելի քաղաքակրթութեան մէջ յառաջագէտ ըլլալու վրայ է, իր մէջ հարկաւոր կարգերն աղէկ կը պահուին, զիտութիւնները, կրթութեան եւ ուսմանց փոյթն ու վաճառականութիւնն օրինաւոր կերպով կը յառաջանան: Աս հանգամանքին պատճառն ըստ քաղաքագիտաց՝ տէրութեան իր երկրէն, դուրս օտարաց պարտք չունենալն է. իսկ իր ներքին պարտքն ալ մէկ միլիոն սպանիական դահեկանի չեհասնիր: Ամերիկայի հասարակապետութեանց մէջ միայն Պոլիվար ունի ասպետական կարգ մը (Լեֆէռն պարտոյ անուամբ 1836ին հաստատուած): —

ՍՏՈՐԻՆ ԲԵՐՈՒԻ հասարակապետութիւնն եօթը նահանգ բաժնուած է. կառավարութեան գլուխը կը կենայ Գահերէց

մը, որ ունի իր փոխանորդը, եւ իրմէն ընտրուած պաշտօնեաներ, որոնցմով ինչպէս նաեւ խորհրդոյ ժողովով մը երկիրը կը կառավարէ: Օրէնսդիր իշխանութիւնն ազգային ընդհանուր ժողովին կամ խորհրդանոցին եւ նահանգական ժողովներուն ձեռքն է: Մայրաքաղաքն է Լիմա:

Գիշի Հաւասարակապեառութիւնը:

Արաւգանեանց երկրին հետ հարաւային Ամերիկայի մէջ 6600 քառ. մղ. երկիրով՝ Մեծ Ովկիանոսին եզերքին վրայ 260 մղոն երկայնութեամբ ու 20—40 մղոն լայնութեամբ կը տարածի: Երկրին մէջէն դէպ ի արեւելեան կողմերն Անտեան լեւանց շղթան կը քալէ, որուն քանի մը բարձր մասերը կամ գլուխները միշտ ձիւնապատ են, շատերն ալ հրաբուդիս են, որոնց մէկը Անդու-պոյ՝ Բիլք տէ Գէնէրիֆֆա ու Գադոբաքսի կատարներէն ետքը Անտեանց ամենէն սրածայր գագաթն է: Իսկ երկրին բոլոր մնացած մասերը Անտեանց զառիվայրերէն յառաջ երթալով՝ դէպ ի ծովեզերքը հիւսիսային ու հարաւային կողմերը՝ ձորեր ու դաշտեր են. հարաւային դիւրը՝ մանաւանդ ծովեզերքի մօտ շիտակ տեղերը՝ գետինը շատ բերրի է, դէպ ի ներսերը աղււոր (կաղնիի, խնկի ծառերու, տեղակ մը նոճիի) անտառներով ծածկած են: Բարեխառն երկիրներու ամէն տեղակ բերքերը հոս առատութեամբ կը գտնուին: Արմատեաց մանաւանդ ցորենի առատութիւնը արտաքոյ կարգի է, անանի որ Անգղիա կամ Եւրոպայի ուրիշ տեղերը ցորենի պակսութիւն զգացուած ատեն՝ ապահովութեամբ Գիլիի ցորեննոցներուն կը դիմուի: Միայն՝ Ամերիկայի տաք երկիրներուն բերքերը, շաքար, խաճուէ, լեզակ, եւ այլն, հոս յառաջ չեն գար: — Իր մեծ լճերն են Անդու-լեոյ ու Գալու-ադու-լեոս, որուն մէջ շատ լողացող կամ շարժական կողկներ կան: Իր գետերը՝ Գոբիաֆոյ, Լիմաֆի, Մալէ, եւ այլն, այնչափ մեծ չեն: — Կենդանիներուն մէջէն ընտանիները, մանաւանդ արջառն ու ձիւն այնչափ շատ է, որ հասարակ հողատէր մը 4 մինչեւ 5 հազար, իսկ աւելի մեծերը՝ 12 մինչեւ 20 հազար արջառ ու ասոր համեմատ ալ ձի ունին. նաեւ մուրացկաններն իսկ ձի ու կով ունին: Ասոնցմէ եւ հասարակ վայրերի կենդանիներէն ու թռչուններէն զատ կան նաեւ բրդոտ վայրի այծ վիթուանա, այծուղտ, խոշոր ջրի մուկ ու բրդոտ մուկ, ձեռաց մեծութեամբ սարդ, եւ այլն: Հանքերէն ունի առատ պղինձ՝ տարին 125 հազար կենդինար. ար-

ծախ, որ Սպանիացւոց իշխանութեան ժամանակը տարին 30,000 մարկ (մէկ մարկ = 64 տրամ.) կու տար. ու 1832ին երկրին հիւսիսային կողմերը գտնուած արծաթի բովերը առջի ութն ամիսը 50,000 մարկ տուին ու հիմայ տարին 200,000 մարկ կու տան. իսկ ոսկին՝ առաւելագէտ ոսկւոյ աւազը տարին 10,000 մարկ կու տայ: Երեք տարւան մէջ (1840—1842) 16,590 մարկ ոսկի, 430,066 մարկ արծաթ, 905,000 կենդինաբազինձ, ու 253,000 հատ պղնձի ձողեր դուրս խաւրուեցան: 1850ին չորս միլիոնի արծողութեամբ արծաթ ժողվեցաւ: — Եղանակը շատ անուշ, զուարճալի եւ առողջ է, անանկ որ երկրին ազուրուութեան հետ մէկտեղ նկատուելով՝ Գիլի «Ամերիկայի Իտալիա», ըսուեցաւ: Շիտակ տեղերը մշտնջենաւոր դարուն մը կը տիրէ, ամենեւին ձիւն չի գար: Մայիսին կը սկսի անձրեւներու ժամանակը, զորն որ հիւսիսային հովերը կը բերեն, իսկ հարաւային հովերը չորութիւն կը բերեն: —

Բնակիչքն են Եւրոպացիք (Անգղիացիք, Գաղղիացիք Գերմանացիք) ու գաղթածինք, խառն ցեղեր ու Հնդիկներ, որոնց ամենուին թիւը մէկ միլիոնը չանցնիր՝ ազատ Հնդիկները մէջը չառնելով: Ասոնց մէջ են Արաբներն ըսուած Հնդկացի ցեղ մը, որոնք առանձինն երկրին մէկ ծովեզերքը կը բնակին, որ եւ կ'ըսուի Երկր Արաբներն ու կամ Հարաւային Գիլի, եւ երկու ձիւղ կը բաժնուին, մէկը կ'ըսուի Զոմբելեայ Հնդիկ ու միւսը Մուսուլի, առջինները թէպէտ աւազակութիւն կ'ընեն, բայց Գիլիցիք ասոնցմէ այնչափ մեծ վնաս չունին, իսկ ետքիններն աւելի չար ու վնասակար են: Երկուքը մէկտեղ քաջ ցեղ մ'ըլլալուն ի սկզբանէ հետէ Սպանիացւոց դէմ ու ետքը Գիլիցւոց դէմ իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը պահեցին, պատերազմներու մէջ միշտ յաղթող գտնուելով: Եւ որովհետեւ Սպանիացիք քանի մը փորձերէն ետքն ասոնք իրենց ազատութեան թողուցած էին, անոր համար Գիլիցւոց ապրատամբութեան ժամանակը Սպանիացւոց զօրաց հետ միանալով աղէկ պատերազմեցան, ու ապստամբներուն շատ աշխատութիւն տուին: Ասոնց թիւը ոմանք 80, ոմանք ալ միայն 40 հազար կը գնեն, որոնց մէջ 8—10 հազար հոգի զինուոր են: Իրենց դրացի Հնդիկներէն միայն այսչափ աւելի կը թութիւն ունին՝ որ կարգաւորեալ բնակարաններու մէջ կը բնակին, կառավարութեան կերպ մը ունին ու երկրագործութեան կը զբաղին: Իսկ մնացած բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքն են՝ երկրագործութիւն, խաշնադարմանութիւն, բովագործութիւն, որսորդութիւն, ձկնորսութիւն, քանի մը արհեստներ ու վաճա-

առականութիւն: Թէպէտ եւ բանեցուցած արհեստներն այնչափ երեւելի ու զարգացած չէ, բայց վաճառականութիւնը՝ մանաւանդ ծովով եղածը՝ շատ յառաջացած ու մեծ է, զոր կ'ընեն Անգղիայի, Գաղղիայի, Համպուրլիի ու Տիւսիտային Ամերիկայի հետ: Դուրս ելած վաճառներն են՝ պղինձ, կաշի, վիզուկների բուրգ, ոսկոյ ու արծաթի ձողեր, եւ այլն. իսկ ներս մտած վաճառներն են՝ լէշ, շաքար, բրինձ, համեմ, այլ եւ այլ ձեռագործներ, կտաւեղէններ, զէնք, եւ այլն:

Պիլիի հասարակապետութիւնը 1804էն սկսած Սպանիայի տէրութենէ ապստամբելով, երկայն պատերազմներ ընելով ու քանի մը հեղ մէկ երկու զորապետաց ձեռքը մնալով՝ վերջապէս 1818ին Սպանիայի իշխանութենէ դուրս ելաւ ու անկախ եղաւ: Բայց անկից ետքն ալ թէ ներքուստ ու թէ արտաքուստ (Բերուէն) այլ եւ այլ ապստամբական եւ վտանգաւոր կռիւներ հասարակապետութեան ծաղկիլն արգելեցին, մինչեւ 1839ին ամէն արտաքին զրգուլութիւնները վերջացան, եւ ալ արտաքին թշնամի չունեցաւ:

Աս հասարակապետութիւնն՝ իբր ութ գաւառներէ (որոնց մէկն է Խիլոյէ կղզին) միացած կամ դաշնակցեալ տէրութիւն մը՝ ընդհանուր Ժողովով կամ Խորհրդանոցով մը կը կառավարուի, որ երկու սենեակի բաժնուած է, այսինքն Ծերակոյտ ու Սենեակ պատգամաւորաց. գործադիր իշխանութիւնը Գահերէցի մը ձեռքն է, որ հինգ տարւան համար կ'ընտրուի: Տէրութեան մուտքն եւքէն աւելի բլլալուն ներքին ու արտաքին պարտքն ալ մեծ չէ: — Ի բաց առեալ կռապաշտ Հինդիսները՝ մնացած բնակչաց կրօնը հռոմէական-կաթոլիկէ հաւաքն է: Մայրաքաղաքն է Սան-Հակո, իբր 70,000 բնակիչով: Իր կարգերն ու կառավարութիւնը Պոլիվիայէն ետքը՝ Սպանիայի իշխանութենէ դուրս ելլող Ամերիկայի ուրիշ կառավարութեանց ամենէն աւելի կարգաւորեալ կը համարուին: Ի վերայ այս ամենայնի Եւրոպայի կարգաւորեալ տէրութեանց ամէն կարեւոր հանգամանքը հոս ալ դեռ կը պակսին, ու խռովութիւններ եւ ապստամբական փորձեր միշտ պակաս չեն բլլար, բայց ոչ երբեք հաստատութիւն կամ յաջողութիւն մը կրնան գտնել ու կառավարութիւնն աղէկ յառաջ կ'երթայ:

Արձեւեղիւնեան Հասարակապետութիւն:

Ուիոյ որ լա Բլադայի միաբանեալ նահանգներ ալ կ'ըսուի. հարաւային Ամերիկայի մէջ Ադլանդեան ծովուն քովերը կը տարածի 31 հազար քառ. մղոն երկիրով, որուն արեւմտեան կողմն են Անտեան լեռանց շղթաներն, որոնց բարձր սրածայր գագաթները միշտ ձիւնով ծածկած են, եւ այս լեռանց ճիւղերն երկրին ներսի կողմերն ալ կը տարածին. իսկ արեւելեան կողմը կան շատ ընդարձակ դաշտեր (Բամբաս ըսուած), ամացի անապատներ, չոր աւազուտներ եւ աղով ու բորակով լեցուն տեղեր: Իր մեծ գետն է Ռիոյ որ լա Բլադա (գետ արծաթոյ), ուսկից երկիրն ալ իր անունը կ'առնէ, որ Բարաիոնայ, Բարանա եւ Ուրուիոնայ գետերուն հետ կը միանայ եւ 260 մղոն տեղ կը քալէ. իր վերջը՝ կամ ծով մտնելու տեղը 20 մղոն ընդարձակութիւն ունի. նաեւ Ռիոյ արդէ, Տեղաիոնապէրոյ (Գալոնա արոյ, Մենարոյ) եւ Ռիոյ Նեկրոյ (Գոնդա-Լեմոն) մեծ գետեր են: Ունի քանի մը լճեր, որոնցմէ Պեպէպէրոյ ու Բորոկոյ աղի ջուր ունին: — Եղանակն ըստ այլ եւ այլ կողմանց շատ այլ եւ այլ է, հիւսիսային դիւերը սաստիկ տաք է, իսկ հարաւային դիւերն արեւմտեան հովերուն պատճառաւ քիչ մը բարեխառն է, բայց սաստիկ ձմեռ չըլլար: Գետինը բաւական բերրի է, հասարակ բերքերէն ի զատ ունի շաքար, ծխախոտ, բամպակ, առատ նարինջ, ձիթենի, եւ այլն: Կենդանիներն ալ առատ են, արջառն, ոչխարն, այծն ու ձին Բամբաս ըսուած ընդարձակ դաշտերուն վրայ վայրենի կենդանիներու պէս բազմութեամբ կ'արծին: Կան հողատէրներ, որոնք մինչեւ 12,000 արջառ ու 6000 ձի ունին: Սոյնպէս եւ էջ, ջորի, այծուղտ (լամա) վիշապներ, եւ ուրիշ Ամերիկայի մասնաւոր կենդանիները շատ են: Հանքերէն ունի քիչ մը ոսկի, արծաթ, պղինձ ու կապար. աղն ու բորակը շատ առատ է:

Ինսկիւնքն են իբր 30 ցեղ Հնդիկը, որոնց ամէն մէկն իր յատուկ լեզուն ունի, բայց ամէն մէկուն թիւը շատ չէ, շատերն ալ կամաց կամաց բոլորովին վերջանալու վրայ են: Կառքա ըսուած խառն ժողովուրդը, որ սպանիացի երկանէ ու Հնդիկ կնկանէ ծնածներուն կ'ըսուի, Բամբաս դաշտերուն վրայ անկրթութեան մէջ կ'ապրին, հովուութիւն կ'ընեն ու զրեթէ միշտ ձիւ վրայ կենանքերին կ'անցընեն: Կաշիէ փոկ նետելով թշնամին բռնելու մէջ արտաքոյ կարգի յաջողակ ըլլալուն պատերազմներու մէջ շատ օգուտ ըրած են: Ասոնցմէ ետքն են

Սպանիացիք ու գաղթածինք, խառն ցեղեր ու սեւեր: Ամենուն թիւն իբր երկու միլիոն կը սեպուի: Գլխաւոր զբաղմունքնին խաշնագարմանութիւն է. երկրագործութիւնը շատ երեսէ ձգուած է. տեղ տեղ այգեգործութիւնը ծաղկած է ու շատ բնտիր դինի յառաջ կու գայ: Գործարաններ քիչ կան, եղածներն ալ աւելի բամպակեղէն կտաւի է: Ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնը աղէկ վիճակի մէջ է. եղած է տարի՝ որ 65 միլիոն ֆրանքի վաճառք (գլխաւորաբար երկրին բերքերէն) դուրս խաւրում է:

Այս տասնուչորս նահանգներու միացեալ կամ գաշնակցեալ հասարակապետութեան կապը դեռ այնչափ հաստատուն չէ, ու կը կառավարուի օրէնսդիր ժողովով մը, որ միշտ կը ժողովուի երկրին մայրաքաղաքը Պուէնոս Այրէս: Գահերեցը՝ որ ամէն նահանգաց բնտրող ժողովներուն քուէներովը հինգ տարւան համար կ'ընտրուի, գործադիր իշխանութիւնն ունի: Բայց ամէն մէկ նահանգ ալ ըստ կարգի հասարակապետութեանց իր մէջն իր մասնաւոր կառավարութիւնը կը բանեցնէ: Սակայն բոլոր տէրութեան մէջ ասկից քանի մը տարի առաջ նստող Գահերեցին (Ռոզաս) բռնաւորական հնաճրէնքուն պատճառով շատ անկարգութիւններ, աւերածներ եւ վնասներ հետեւեցան: Ուսմունքն առաջ աղէկ յառաջ կ'երթային, Պուէնոս Այրէս քաղաքը համալսարան մը կար, որ հարաւային Ամերիկայի մէջ գրեթէ ամենէն երեւելին էր, որ եւ ունէր մեծ մատենագարան մը ու աստեղագիտական դիտանոց մը. կային նաեւ շատ ուսումնական ընկերութիւններ ու ճեմարաններ: Բայց նոյն ուսումնատեսաց բռնաւորն այս ամէն գեղեցիկ ուսումնարաններն արեց խանգարեց եւ ուսմունքը խափանեց: Սակայն քանի մը նահանգներու մէջ կրթութիւնն եւ ուսմունքը հիմայ յառաջանալու վրայ են:

Աս հասարակապետութեան երկիրը՝ Ուրուկուայի ու Բարակուայի հասարակապետութեանց երկիրներուն հետ Սպանիացւոց իշխանութեան ժամանակը մինչեւ 1776 Բերուի փոխարքայութեան տակն էր. անկից ետքը Պուէնոս Այրէս անուամբ առանձին փոխարքայութիւն մ'եղաւ: Յամի 1808ին սկսան բնակչաց մէջ ազատութեան գրգռութիւններն ու Սպանիայի լծէն դուրս ելլելու փորձերը, որոնք տարւէ տարի շարունակուելով՝ վերջապէս 1810ին երկրին անկախութիւնն ու հասարակապետութեան մը դառնալը հրատարակուեցաւ: 1813ին գումարեցաւ Պուէնոս Այրէսի մէջ առաջին սահմանադրական աւագաժողովը. ու 1816ին Ս. Միկուէլ տէ Դուքուման քա-

ղաքն ըլլող ժողովին մէջ հաստատեցաւ Լա Բլադայի դաշնակցութիւնը՝ կամ դաշնակցեալ հասարակապետութիւնը, որուն մէջ էին չէ թէ միայն հիմնական տասնուչորս նահանգները հապա նաեւ Ուրուկուայ ու Բարակուայ: Անկից ետքը սկսան այս դաշնակցեալ տերութեան մէջ երկու կողմնակցութեանց այսինքն՝ կենդրոնական կամ միակ ու դաշնակցական կառավարութիւն ուզողներուն կռիւները, տասը տարւան մէջ այլ եւ այլ գլուխներու տակ կռուելով՝ ու երկու երեք նոր սահմանադրութիւններ հաստատելով, վերջապէս 1831ին դաշնակցական կողման գլխաւորը յաղթուելով ու սպաննուելով՝ կենդրոնականաց գլխաւորը Ռոզա իբրեւ հրամանապետ սկսաւ իր բռնաւորական կառավարութիւնն ամէն կերպ անկարգութիւններով ու չարաչար արիւնհեղութիւններով յառաջ վարել: Ասկից ետքը (1840) Ուրուկուայ ու Բարակուայ Լա Բլադայէն զատուեցան ու անկախ հասարակապետութիւններ եղան: Մինչեւ հիմայ աս տասնուչորս նահանգաց դաշնակցեալ պետութեան մէջ խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը հաստատուած չէ:

Ռոտուկուայի Հասարակապետութիւնը:

Մանդեվիլայ ալ կ'ըսուի. 5860 քառ. մղոն երկիր ունի ու ինը նահանգ բաժնուած է: Իր ծովեզերեայ գիւղերը շիտակ գաշտեր են, իսկ ներսերը տեղ տեղ լեռնային են, բայց շատ բարձր լեռներ չկան: Մեծ գետերն են Լա Բլադա, Ուրուկուայ, Ռիոյ Նեկրոյ, եւ այլն: Իր եղանակն ու բերքերը Արձենդինեան նահանգաց նման են: Գետինը պարարտ ու բերրի է, բայց ուրի, արծաթ եւ ուրիշ հանքեր քիչ են:

Բնակիչքն, որոնց թիւը 250,000ի կը հասնի, Եւրոպացիք, գաղթածինք ու Հնդիկք են. որոնց գլխաւոր զբաղմունքն երկրագործութիւնն ու խաշնագործանութիւնն է: Արհեստները շատ յետնեալ վիճակի մէջ են, բայց վաճառականութիւնն աղէկ է, որուն երկրին գիւղքն ալ կ'օգնէ: Գլխաւոր առուստուրի տեղն է երկրին մայրաքաղաքը Մանդեվիլայ, 40 հազար բնակիչով, որոնց մէջ 15 հազարի չափ Գաղղիացիք կան. ծովովը այլէն Եւրոպայի գրեթէ ամէն տերութեանց, հիւսիսային Ամերիկայի ու Պարագվայի հետ եղած առուստուրը շատ բանով է: Գուրս գացած վաճառքներն են կաշի, ճարպ, եղ, եղջիւր, բուրդ, չորցած ու աղած ձուկ, մեղրամոմ, (որուն համար մեծ

գործատուն մը կայ աս քաղաքը, որ հարաւային Ամերիկային մեծ մասին մեղրամամը կը հոգայ.) եղան լեզու, աճառ, Զորի, եւ այլն: Աս տեղաց նաւահանգիստը 1842ին մօտան 777 նաւ՝ 137,000 տակառ (1 տակառ = 20 կենդինար) վաճառքով, որոնց արժէքը $9\frac{1}{4}$ միլիոն տոլարի կը հասնէր. ու ասոր դիմացը հոսկից $7\frac{1}{4}$ միլիոն տոլարի արժէքով վաճառք դուրս տարին: Ասոնց մէջ չեն հաշուած արգելեալ՝ կամ տէրութենէ դադարուած վաճառքներուն գինը: Ներս մտնող վաճառքներն են՝ կտաւեղէն, կերպասներ, զարդի նիւթեր, գինի, օղի, տան կարասիք, ալիւր, ծխախոտ, եւ Գաղղիայի այլ եւ այլ բարակ վաճառքներ: Մոնղէվիտէյէն ետքը շատ բանուկ են Գալիֆոնի, Սաբրաֆէնոյի ու Մալոնոսոյի նաւահանգիստները:

Սառաւարութիւնը երկու սենեակներու ձեռքն է, որոնց մէկը՝ Ծերակոյտն՝ ինը նահանգներուն թուոյն համեմատ ինն անդամ ունի, իսկ միւրը՝ Սենեակ պատգամաւորաց՝ տասնուինն անդամներ ունի, եւ ասոնց գլուխն է Գահերէց մը:

Յամի 1810ին Ուրուկուայ Պուէնոս Այրէսին՝ կամ Լա Բլադային հետ Սպանիայի տէրութեան տակէն դուրս ելլելէն ու անկախ ըլլալէն ետքը 1812ին Պրագիլիայի՝ այսինքն Բորգուկալի տէրութիւնը նոյնին վրայ իր հին իրաւունքը բանեցընել ուզելով զանիկայ նուաճեց: Բայց 1825ին երկիրն ապստամբեցաւ ու Լա Բլադայի հասարակապետութիւնը զՈւրուկուայ իր դաշնակցութեան մէջ առաւ, եւ Պրագիլիա ալ ստիպեցաւ (1828ին) զանիկա Պանոս Օրէնդալ (Արեւելեան կողմն) կամ արեւելեան հասարակապետութիւն Ուրուկուայի անուամբ իբր անկախ տէրութիւն ձանձնալ: Սակայն 1830էն ետքը ներքին (Կարմիր ու Սպիտակ բռնած) կողմնակցութեանց կռիւներէն ի զատ Արձենդինայի բռնաւոր Գահերէցին Ռոզասին զրգուլթեամբ արտաքին պատերազմներու մէջ մօտա՝ ու նոյն Ռոզասին զօրացը հետ մեծ ծեծեր եղան: Գաղղիացիք ու Անգղիացիք ալ իրենց աս երկրին հետ ունեցած առուտուրին ու հոն գտնուող ազգայնոց պատճառաւ եւ առանձինն Ռոզասին անիրաւ հնաքներէն շարժելով՝ մէջ մօտան. բայց պատերազմը չվերջացաւ: Քիչ մը ետքը Սպանիայի տէրութիւնն ալ Ուրուկուայի ձեռք տալով անոր շատ նպաստեց իր անկախութիւնը պահելու. բայց պատերազմները մինչեւ ետքի տարիները դեռ կը շարունակուէին:

Բարակոռայի Հասարակապետութիւնը

Պրազիլիայի, Լա Բլադայի ու Պալմիրայի սահմանակից է, ութը նահանգներէ միացած, 5320 քառ. մղոն երկիրով. որուն հիւսիսային կողմերէն կ'անցնին Ամադայի լեռները, ու գետինն ընդհանրապէս աղէկ ջրարբի ու բերրի է: Իր մեծ գետերն են Բարակոռայ ու Բարանա. եղանակը շատ զուարճալի ու առողջ է: Իր գլխաւոր բերքերն են՝ այլ եւ այլ աղւոր փայտի տեսակներ, շաքար, խահուէ, ծխախոտ, բամպակ, լեզակ, բրինձ, արմաիք, եգիպտացորեան, գինի, հնդկի վարունի ու ամենէն աւելի մաքէ բուռած Բարակոռայի լէշ, որ երկրին գլխաւոր բերքն ու վաճառականութեան նիւթն է: Կայ շատ արջառ, ոչխար, ձի ու խիստ շատ տեսակ մեծ ու աղւոր թռչուններ եւ առատ ձուկ. նաեւ ջրային խոզ կամ գետակինձ (դաքի) շատ կը գտնուի, որ իշու չափ մեծ կ'ըլլայ ու իր մորթը չորս մաստ հաստութիւն ունի: Հանքերէն ունի օսկի, արծաթ պղինձ, լանտսի ու սնդիկ:

Բարակոռայ՝ Լա Բլադայի հետ (1515ին) Սպանիացւոյ ձեռքն անցնելէն իբր հարիւր տարի ետքը (1608ին) Յիսուսեան աբեղաներն եկան ու մեծ ջանքով տեղացիք քրիստոնէութեան դարձուցին, կրթեցին ու մէջերնին բարեկարգութիւն ու քաղաքային կարգեր հաստատեցին, որով ժողովուրդն այնչափ զօրացաւ՝ որ չէ թէ միայն Սպանիացւոյ այլ եւ Պրազիլիայի Փորթուկալցոյ գէմ պատերազմ ըրին, բայց վերջապէս յաղթուեցան ու Յիսուսեան աբեղայք (1768ին) երկրէն աքսորեցան: Երբ որ 1810ին Լա Բլադայի՝ կամ Պուէնոս Այրէսի հետ Բարակոռայ ալ Սպանիացւոյ իշխանութենէ դուրս ելաւ, Ֆրանչիս անուանով փաստաբան մը ապստամբութեան գլուխ ըլլալով՝ ամէն բան յառաջ տարաւ, 1814ին ընդհանուր հրամանապետ ընտրուեցաւ, եւ այս իշխանութիւնն ետքէն իր բոլոր կենաց տեսչութեան համար իր վրան հաստատելով, մինչեւ իր մահը բռնաւորական իշխանութիւն մը բանեցուց: Ինքն (1840ին) մեռնելէն ետքը քանի մը չփութութիւններ ալ եղան ու 1844ին նոր սահմանադրութիւն մը դրուեցաւ, որով Բարակոռայ հասարակապետութիւն եղաւ:

Ինսակչաց թիւը իբր կէս միլիոն է, որոնցմէ միայն 100,000ի չափ գաղթածին են, իսկ մնացածները խառն ցեղելի ու քիչ մ'ալ Հնդկի. որոնց ամէնն ալ առհասարակ հոռմէական-կաթողիկէ կրօնն ունին: Իրենց գլխաւոր զբաղմունքն

է մետաքսագործութիւն ու բամպակագործութիւն: Վաճառականութիւնը մինչեւ 1840 արտաքին երկիրներու հետ շատ աննշան ու չափաւորուած էր, որովհետեւ ի սկզբանէ հետէ կառավարութեան Գահերէց ու հրամանապետ ըլլող Փռանչիա արտաքնոյց հետ ամէն հաղորդակցութիւնը կտրելու համար՝ ամէն օտարականաց արգելած էր Բարակուայ մտնելու: Բայց անոր մահունէն ետքը սկսաւ վաճառականութիւնը ծաղիկիլ:

Աս տեղաց կառավարութիւնը՝ Սպանիայի իշխանութեանէ դուրս ելելէն ու Լա Բլադայի գաշնակցութենէ բաժնուելէն ետքը մինչեւ 1840 այսինքն մինչեւ Փռանչիայի մահը՝ արձակ միապետական կամ արձակապետական էր, ուր նոյն Փռանչիա՝ բացարձակ հրամանապետ Բարակուայի անուամբ՝ կ'իշխէր: Անոր մահունէն ետքը հասարակապետութիւն եղաւ եւ ունի հիմայ ժողովուրդենէ բնտրուած պատգամաւորաց ժողով մը, որուն ձեռքն է օրէնսդիր իշխանութիւնը. աս ժողովը կ'ընտրէ Գահերէց մը տասը տարւան համար, որն որ գործադիր իշխանութիւնն ունի: Երկրին գրամական վիճակը հիմակ աղէկ է, մուտքն ելքէն աւելի ըլլալուն՝ ամենեւին հասարակաց պարտք չունի: Զօքն ալ բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ բազմութիւն է, այսինքն ազգային զինուորաց հետ մէկտեղ 50,000ի կը հասնի: — Մայրաքաղաքն է՝ Աստուֆան 10—12 հազար բնակիչով:

ԵԱ

Հայդի:

Գարայիպեան ծովուն մէջ Միջին Ամերիկայի՝ կամ Արեւմտեան Հնդկաստանի՝ Մեծ Անդիլլեան ըսուած կղզիներուն մէկն է, 1385 քառ. մղն երկիրով ու իբր մէկ միլիոն բնակիչով: Թէպէտ եւ աս կղզին Սպանիացիները Ս. Տոմինկոյ (նաեւ Հիսթանիոյ) անուանեցին, բայց հիմայ Հայդի ու Ս. Տոմինկոյ անուամբ հոս երկու իրարմէ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան, ուստի եւ Հայդի ու Ս. Տոմինկոյ իրարմէ պէտք է զատել: Բոլոր կղզոյն երկիրն աղւտը լեռներով, բլուրներով, ձորերով ու դաշտերով զարդարած է. անանկ որ իր աղւտութեանը համար «Արեւմտեան Հնդկաստանի պարտեզ» կը կոչուի: Մէջ տեղերը լեռնային են, ուր կը բարձրանան Զիպաոյ լեռները, որոնք երեք գլխաւոր ճիւղեր բաժնուելով երկրին չորս կողմը կը տարածին: Իր գետերն են Նեյվա, Արիպուանիոյ, Եռանա, եւ այլն: Եղանակը խոնաւ ու շատ տաք է, բայց հարաւային հողմերով քիչ մը կը բարեխառնի ու բաւական առողջ է: Գետի-

նը արտաքոյ կարգի բերրի է. կը բերէ՝ շաքար, խահուէ, ծխախոտ, բամպակ, լեղակ, հնդիկ վարունկ, կոճապղպեղ. ամերիկեան ցայգածաղիկ օգտակար արմատով (ճալաֆա), ազնիւ միայտեր (մահալոնի), եւ այլն: Ընտանի կենդանիներն ու ձուկը շատ է: Հանքերէն ունի ոսկի, արծաթ, պղինձ ու երկաթ:

Բոլոր կղզւոյն բնակիչքն են ըստ աւելի մասին տեղացի սեւեր՝ կէս միլիոնի չափ, ասոնցմէ ետքը կու գան մուլադները, այսինքն սեւ ու ճերմակ ծնողացմէ յառաջ եկածներն (420,000), իսկ մնացածներն են Գաղղիացոցմէ ու Սպանիացոցմէ յառաջ եկած գաղթածիւններ, կան նաեւ Անգղիացիք, Գերմանացիք, եւ այլն: Տիրող կրօնն է հռոմէական - կաթողիկէ հաւատքը: Բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքը վաճառականութենէ ի զատ երկրագործութիւն է, բայց իրենք ծոյլ ըլլալնուն հիմայ շաքարի, խահուէի եւ ասոնց նման գաղթականութեան բերքերուն մշակութիւնը շատ ինկած է:

Հայդի կղզին 1492ին Կոլոմպոս գտաւ, որ եւ մինչեւ տասնութ տարիներ զարուն վերջերը միայն Սպանիացւոց ձեռքը մնաց, նոյն դարուն մէջերը Գաղղիացիք եկան ու հիւսիսային արեւմտեան դիւերը բռնեցին, եւ 1697ին Սպանիայի տէրութիւնն այն կողմերը բոլորովին Գաղղիացւոց թողուց, որոնք հոս գերիներու ձեռքով գաղթականութեան բերքերուն մշակութիւնը շատ յառաջ տարին: 1791ին մուլադներն ապստամբեցան ու Սեւերն ալ իրենց հետ միացընելով շատ արիւնհեղութիւններ բրին, Գաղղիացւոց շատերը սպաննելէն ետեւ իրենց ապստամբութիւնն ամէն դի տարածեցին, մինչեւ 1794ին, Գաղղիայի ազգային ժողովն անոնց ազատութիւն տուաւ, ու անոնց գլխաւորը՝ Գուսէն Լուվէրդուր սեւն իրենց զօրապետ ու գլուխ անուանեց: Ասոր ջանիւքը բոլոր կղզին 1801ին ինք զինք Գաղղիայի իշխանութենէ բոլորովին անկախ հրատարակելէն ետքը նոր սահմանադրութիւն մը դրաւ: Բայց Նաբոլէոն Ա. հոս զօրք խաւրելով կղզին նորէն Գաղղիայի իշխանութեան տակ առաւ. սակայն 1803ին նոր ապստամբութիւն մ'եղաւ, որով ամէն Գաղղիացիք ստիպեցան կղզին թողուլ երթալ: Ասոր վրայ Սեւերուն զօրապետը Տէսպին 1804ին ինք զինք Յակոբ Ա. անուամբ կայսր հրատարակեց ու նոր սահմանադրութիւն մ'ալ տուաւ, բայց իր անդթութեամբն ատելի ըլլալով՝ իր հպատակները զինքը սպաննեցին: Քիչ մը ետքը կղզւոյն հարաւային կողմերը Բեդիոն անուամբ մուլադ մը՝ մուլադներու հասարակապետութիւն մը կանգնեց, որուն ինքը գահերէց եղաւ, իսկ 1811ին սեւերուն գլուխը Հենրիկոս Քրիստափոր Սեւե-

րու տէրութիւն մը կանգնեց, ու ինք Հենրիկոս Ա. անուամբ թագաւորութեան թագ առաւ, եւ շատ ջանաց մուլադներու հասարակապետութիւնն ալ իր թագաւորութեան հետ միացրնել. բայց երբ որ 1820ին իրեն դէմ ապստամբութիւն մ'ելաւ՝ ինք զինք սպաննեց: Իսկ իր հպատակները մուլադներու հասարակապետութեան տակ մտան, որոնց հետ միացաւ նաեւ կղզւոյն մինչեւ ան ատեն Սպանիայի իշխանութեան տակ մնացող մասն ալ, եւ այսպէս բոլոր կղզւոյն վրայ մի միայն մուլադներու հասարակապետութիւնը մնաց, որուն անկախութիւնը 1825ին Եւրոպայի տէրութիւններն ալ ընդունեցան. նոյն իսկ Գաղղիա ալ քիչ մը ատեն ընդգիմանալէն ետքը ընդունեցաւ, կղզեցոցմէ 150 միլիոն Փրանգ (իբր հատուցում մինչեւ ան ատեն կղզւոյն մշակութեան համար ըրած ջանիցը) վճարելու խոստումն առնելով: Սակայն երկրին մէջ շփոթութիւնները, ապստամբութիւնները, մանաւանդ 1843ին ընդհանուր ապստամբութիւն մը չէ թէ միայն կառավարութեան հապա սահմանադրութեան մէջ այլ եւ այլ փոփոխութիւններ պատճառեցին. մինչեւ նոյն տարւոյն վերջը՝ հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ Նահանգաց սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւն մը դրուելով կը կարծուէր որ խաղաղութիւնը հաստատեցաւ: Բայց երկու ամիս ետքը (1844) Ս. Տոմինկոյ քաղքին բնակիչները նոր ապստամբութիւն մը հանելով, ու կղզւոյն յառաջուան Սպանիայի տակ ըլլող մասին հետ միաբանելով զատ հասարակապետութիւն մը կանգնեցին Ս. Տոմինկոյ կամ Տոմինկեան անուամբ: Եւ թէպէտ Հայդիի կառավարութեան գլուխը կամ գահերէցը զանազան պատերազմներով ջանաց աս նոր Տոմինկեան հասարակապետութիւնը ջնջել, բայց ոչ իրեն ու ոչ իր յաջորդներուն յաջողեցաւ աս բանը, ուստի եւ այն երկրորդ նոր հասարակապետութիւնը կղզւոյն վրայ հաստատ մնաց: —

ԱՅԳԻԻ (Ս. Տոմինկոյէն զատուած) հասարակապետութիւնը՝ հիմայ կայսրութիւնը (իբր 700 քառ. մղ. երկիրով ու 740,000 բնակիչով) մինչեւ 1849 երկու սենեակներով՝ ծերակուտով ու պատգամաւորաց սենեկով մը կը կառավարուէր, եւ ունէր Գահերէց մը, որ մինչեւ ցմահ իր գործադիր իշխանութիւնը կը բանեցընէր: Բայց 1847ին ծերակոյտը՝ հասարակ ժողովրդեան մէջէն բարեբախտութեամբ մը աստիճան աստիճան յառաջացող՝ Սեւ մը փառտինոս Սուլուկ անուամբ իրեն Գահերէց ըրաւ, որն որ 60 տարեկան էր, ոչ կարդալ գիտէր եւ ոչ գրել, իսկ տէրութիւն մը կառավարելու արհեստէն ոչ

ինչ՝ կամ շատ քիչ բան կը հասկընար, բայց այլ եւ այլ հնարքներ բանեցընելով, ու զըպարտութիւններով կամ կեղծեալ յանցանքներ գտնելով քանի մը զարհուրելի արիւնհեղութիւններ ընելուն, ամենուն վրայ անանկ ահ ու վախ մը ձգեց՝ որ վերջապէս իր միտքը դրածը գլուխ հանելով՝ 1849ին կայսր ընտրուեցաւ, եւ իբր Փաւստինոս Ա. անուամբ կայսրութիւնը կը վարէ: Թէպէտ եւ իր կայսերական կառավարութեան համար նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակեց, բայց ինքը բացարձակ իշխանութեամբ իր կառավարութիւնը յառաջ կը տանի: Աս սահմանադրութեան գլխաւոր կարգերն են. «Սպիտակ կամ գաղթածին մը Հայդիի կայսրութեան մէջ քաղաքացւոյ իրաւունք չիկրնար ստանալ. քաղաքային ու կրօնական ազատութիւնն օրինօք երաշխաւորուած է, բայց հռոմէական-կաթողիկէ կրօնն առանձինն պաշտպանուած է, ու եկեղեցիներն եւ եկեղեցականք թողակ կ'առնեն: Տպագրութիւնն ու կրթութիւնն ազատ է: Քաղաքային ծանր յանցանաց վրայ երգուելոց դատաւոտան մը կը դատէ: Կայսրմէ անուանուած ծերակոյտ մը եւ հինգ տարւան համար ընտրուած անդամներէ բաղկացեալ խորհրդանոց մը երկրին կառավարութեան գործքերը կը հոգան: Կայսերական պատիւը միայն էրիկ մարդկան կրնայ տրուիլ: Երեք պատասխանատու պաշտօնեաներ կան, որոնցմէ ի զատ կայ նաեւ Տէրութեան խորհուրդ մը ու ինը բարձր աստիճանի պաշտօնեաներ, զորոնք կայսրը կ'ընտրէ»: Ասոնք են Փաւստինոս Ա.ին տուած սահմանադրութեան գլխաւոր մասերը: — Զօրաց թիւը պատերազմի ատեն 20,000ի կը հասնի: Ծովային զօրութիւնն աննշան է: Տէրութեան զբամական վիճակը շատ աղէկ չէ: Բոլոր տէրութեան մէջ թէպէտ եւ ուղղափառ հաւատքը կը պահուի, բայց առ տեղաց սեւերն՝ նոյն իսկ կայսրն ու կայսրուհին արտաքոյ կարգի աւելորդապաշտութիւններու ետեւէ են: Կայսեր տարեկան մուտքը՝ բաց ի հաստատուն երկիրներու եկամուտքէն՝ 150,000 կոբրոն ըսուած դահեկան՝ իբր 750,000 Փրանգ է, իսկ (Ատեւինա) կայսրուհւոյն մուտքը՝ իբր 250,000 Փրանգ: Կայսրն ունի միայն երկու դուստր: Կայսերանիստ քաղաքն է Բուրդո « Բրէն », որ հասարակապետութեան ատենը Բուր Բէֆֆ-դէ-Էն կ'ըսուէր, եւ ունի 16,000 բնակիչ: Գաղղիա ու Անգղիա այս կայսրութիւնը ճանչցած ու ընդունած ըլլալով՝ իրենց հետ աղէկ առուտուր կ'ըլլայ, եւ երկրին բաւական օգտակար է:

Մ. Տոմինկոյ, կամ Տոմինկեան հասարակապետութիւնը:

Ինչպէս առաջ ըսինք՝ Ս. Տոմինկոյ 1844էն ետքը Հայդիի տէրութենէ զատուած ինք իրեն կը կառավարուի: Թէպէտ եւ բոլոր կղզւոյն մէկ մեծ մասը (600 քառ. մղ.) գրաւած է, բայց իր բնակչաց թիւը միայն 200,000 է, որոնց ամենէն քիչ մասը Սեւեր են, իսկ մնացածը կէս մը խառն ցեղեր կամ մուլադներ են ու կէս մը ճերմակներ: Կառավարութեան գլուխն է Գահէրէց մը, ու իր կարգաւորութիւնները բաւական գովելի ընթացքով մը յառաջ կ'երթան: Աս տեղաց սահմանադրութիւնը Հայդիի կայսերական սահմանադրութենէ աւելի կարգաւորեալ ու ազատական է, եւ օտարականաց քաղաքային իրաւունք ստանալու արգելքներ չի դնէր: Մայրաքաղաքն է Ս. Տոմինկոյ, որն որ առաջ բոլոր կղզւոյն գլխաւոր քաղաքն էր, 1494ին հիմնուած ըլլալով, որուն գոթացի ձեւով շինուած մայր եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ 1794 Կոլոմպոսի մարմինը կը պահուէր, ուսկից Գուպա կղզւոյն Հավանեա մայրաքաղաքին մայր եկեղեցին տարուեցաւ, ուր հիմայ փառաւոր գերեզմանի մը մէջ կը հանգչի:

ԳԼՈՒԹ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ա Ջ Ա Տ Ե Ր Կ Ի Ր Ն Ե Ր

Հարստային Ամերիկայի ազատ Երկիրները:

1. ԻՆԴԻԱՆՈՒՍ կամ Մալեւլանեան Երկիր, Ամերիկայի ցամաքին վերջին հարաւային ծայրն է, Լա Բլադայի երկրին, Ադլանդեան ու մեծ Ովկիանոսին մէջ տեղը 22,000 քառ. մղն ընդարձակութեամբ. իր մէջէն կ'անցնին Անտեան լեռանց մասերը, որոնց խիստ բարձր գլուխները հոս հազիւ 6000 ոտքի կը հասնին, ու մէկ քանին հրաբուլի են: Ունի քանի մը մեծ գետեր, Ռիոյ Նէկրոյ կամ Գուպա-Լեւո-Գամարոնէս, Ս. Գրո-Ն, Կալէկոյ, եւ այլն: Եղանակը ամառուան մէջ ալ շատ խիստ է, իսկ ձմեռն երկայն ու ծանր եւ Եւրոպայի հիւսիսային երկիրներէ բուն ձմեռուան նման: Գետինը շատ տեղ ընդարձակ անտառներով ծածկուած է, իսկ առանց անտառի ըլլող ընդարձակ դաշտերը (Բամբաս) միայն կենդանի արծեւր համար խոտ կը բերեն, որոնց վրայ բազմաթիւ արջառ ու ձիեր վայրենի կենդա-

նիներու պէս կ'արժին: Կան նաեւ ուրիշ Ամերիկայի վայրերի կենդանիներ ու թռչուններ: Բնակիչներն՝ որոնց թիւը ծանօթ չէ՝ ազատ Հնդիկներ են այլ եւ այլ ցեղերու բաժնած, որոնց մէկ ցեղը Գիլիի Հնդիկներուն ցեղակից է: Ամէն մէկ ցեղ իրեն առանձին ցեղապետ (Գազէք) կ'ընտրէ, չէ թէ իրեն իշխելու՝ հապա խոհեմութեամբ ու խորհրդով իրեն առաջնորդելու համար: Առ հասարակ խոշոր մարդիկ են պղնձագոյն մարմնով, որոնք (արք ու կանայք) աղէկ ձի կը հեծնեն, որսորդութեամբ ու յափշտակութեամբ կ'ապրին, բայց երկրագործութեան ու խաշնարածութեան զբաղողներ ալ կան: Իրենց բնակարանները կենդանեաց մորթերէն շինուած վրաններ են, զորոնք ըստ ժամանակին տեղէ տեղ կը փոխեն: Հարաւային ծայրը՝ Մակելլանեան նեղուցին մօտ կը բնակին Բէշլէս ըսուած ցեղը: — Եւրոպացիք հոս կու գան երբեմն մեծ նաւերով կէտ ձուկ ու փոկ (ոլնիկ րանասը) որսալու համար: —

2. ՀԱՐԱՍԱՆ, կամ Երէկը Հրոյ, երեք մեծ ու շատ մը պղտիկ կղզիներու խումբ մըն է՝ որն որ Ամերիկայի ցամաքէն՝ Բաղակոնիայէն՝ Մակելլանեան նեղուցով կամ անցքով միայն կը բաժնուի. ուստի եւ աս կղզիներու խումբը նաեւ Մակելլանեան Արշիպելագոյն կ'ըսուի: Ամենէն մեծ կղզին՝ որ եւ յատկապէս Երէկը Հրոյ կ'ըսուի՝ իր վրան գտնուող բազմաթիւ հրաբուխ լեւրանց պատճառաւ, 50 մղոնի չափ լայնութիւն ունի: Աս կղզիներուն գետինը թէպէտ եւ լեռներով ու ժայռերով լեցուն է, բայց տեղ տեղ բերրի դաշտեր, նաեւ մեծ ծառերով անտառներ ալ կան, ու ամառը (Գեկտեմբեր ու Յունուար ամիսներուն մէջ) աղուոր ու հոտաւէտ ծաղիկներով եւ գեղեցիկ խաւով կը զարդարուի: Մեծ մեծ ձուկերէն ի զատ, որ են՝ ծովային սամոյր, ծովային առիւծ, ծովու արջ, փոկ, կէտ, եւ այլն, կը գտնուին խեցեւոր կենդանիներ ալ, որոնք բնակչաց հասարակ կերակուրն են: Իսկ ընտանի կենդանիներէն միայն շուն կը գտնուի: Բնակիչքն են իբր 2000 Բէշլէս ըսուած ցեղը, որոնք պղտիկ մարմնով ու գլխով ու տղեղ դէմքով, բայց բնութեամբ շատ բարեսիրտ մարդիկ են ու քանի մը յաջողակութիւններ ունին, սակայն քմենեւին մարդկային կրթութեան նշան մը չունին: Իրենց հագուստը ծովային սամոյրի ու փոկի մորթերէն կը շինեն, եւ ձկնորսութեան կը զբաղին: — Հոս է Հորնի Գլուխը: —

3. ՀԱՐԱԽՅԻՆ ԲԵԻԵՌԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ: Հարբեւեռին ու հարաւային լայնութեան 60 աստիճանին մէջ՝ հարաւային Ամերիկայի ծայրն ըլլող կղզիներն են, որոնց շատն եղբի ատենները գտնուեցան ու անբնակ են, ու միայն հոս շատ

առատութեամբ գտնուող փոկերու համար նշանաւոր են, ուստի եւ ամէն տարի Անգղիացիք ու հիւսիսային Ամերիկացիք հոս կու գան աս ձկան ճարպն ու մորթը տանելու համար. ինչու որ հոստեղաց փոկերը հիւսիսային կողմիներուն պէս լերկ մորթ չունին՝ հապա աղուոր ու մուշտականման մորթ ունին, որն որ Բինացիք յարգի կը համարին, ու հատը 7—8 սպանիացի դահեկանով կը գնեն: Նաեւ ծովային փիղ, կէտ ու շատ տեսակ ծովային խիստ մեծ ու զարմանալի ձեւով թռչուններ կան, որոնցմէ երկու տեսակը՝ Բէնիկէ կամ պարարտահաւ ու Ալպալան Քի ըսուած՝ շատ խոշոր են. ետքիները թռեւերին տարածելու ըլլան՝ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը՝ 12 մինչեւ 17 ոտնաչափ ընդարձակութիւն ունին: Աս կղզիներուն գլխաւորներն են՝ Ա. Հարաւային Գեորգիա, որուն աս անունը Գուգ նաւապետը տուաւ. բոլորովին ձիւնով ծածկած է, ուստի եւ ամենեւին ցամաքային կենդանի չունի: Բ. ՍէնթՎիլլանթիս, քանի մը կղզիներու խումբ է, միշտ ձիւնով ու մշուշով ծածկած, առանց տնկոց ու կենդանեաց. ուր շատ յաճախ Հարաւայգ կը տեսնուի. Գ. Հարաւային Որֆապ կամ Որֆէյ կղզեաց խումբը, որոնց գլխաւորն է Բոմնա, ամէնքն ալ լեռնային ու ժայռուտ են. Գ. Հարաւային (Նոր) Շէրլանդիս, մեծ ու պղտիկ կղզեաց խումբ մըն է, որոնց վրայ 6—7 հազար ոտք բարձրութեամբ անմերձենալի ժայռեր լեցուն են: Վերեւայ թէ ատենօք շատ հրաբուլիս լեռներ ունեցեր են, որովհետեւ հիմայ ամէն դի շատ հրափրփուր (լաւա) կը տեսնուի. բայց խոտէն ուրիշ տունկ չեն բերեր: Աս տեղաց ծովուն մէջ կը գտնուին շատ տեսակ փոկեր, որոնց մէկ տեսակը շատ աղուոր շագանակագոյն մորթ կամ մուշտակ ունի, ու մէկ տեսակն ալ, որ ծովային փիղ կ'ըսուի, 24 ոտք երկայնութիւն ունի: — Աս կղզիներէն զատ մինչեւ ետքի տարիները անգղիացի, ամերիկացի ու ռուս նաւապետներն այլ եւ այլ կղզեաց խումբեր գտան ու կը գտնեն. մինչեւ անծայր կղզի մ'ալ տեսնելով՝ իբր հաստատուն կարծիք կը դրուի թէ նոր ցամաք երկիր մ'ըլլայ:

Հիւսիսային Ամերիկայի ազատ երկիրները:

Հիւսիսային Ամերիկայի վերջին ծայրն ըլլող իբր ազատ տեղ՝ միայն Վրէժնալանդիս կը գնենք, վասն զի ոմանց հոս հիւսիսային Ամերիկայի մէջ դրած Շէրլանդիէն ըստ ճիշդ զննութեանց Եւրոպայի՝ այսինքն Ռուսաց Եւրոպական մասին կը վերաբերի:

Իսկ հիւսիսային բեւեռին մօտ՝ սառնապատ ծովուն եղերքին վրայ բլուղ տեղերն ալ ըստ մասին Ռուսաց ու ըստ մասին Անգղիացւոց իշխանութեան տակ են: —

ԱՐԷՕՆԼԱՆԴԻԱ: Աս երկիրը (20—30,000 քառ. մղ. մեծութեամբ) 59 աստիճանէ հիւսիսային լայնութեան մինչեւ 80 աստ. եւ գուցէ ալ առաջ դէպ ի հիւսիսային բեւեռը կը տարածի. ու Անգղիացւոց Պաֆֆինի երկրին հետ Պաֆֆինի խորշն ու Տալէսի անցքը կը կազմէ: Գետինն ըստ մեծի մասին ժայռեր ու լեռներ են մշտնջենաւոր սառուցի մէջ, որն որ մըլաններով հեռու ծովու վրայ մասնաւոր պայծառութիւն մը կը տարածէ: Իր արեւմտեան եղերքն արեւելեանէն քիչ մը նուազ ցրտութիւն ունի, ուր եւ բուսական աճողութեան նշաններ կը տեսնուին: Երբ որ տասներորդ դարուն մէջերն Իսլանդացիք ու Նորվեգիացիք աս երկրին արեւելեան եղերքը գտան՝ թարմ կանանչ խոտ տեսնելով վրան անիկայ Արեւելան (կամ Արեւելան, այսինքն Աանան Երկիր) անուանեցին, բայց հիմակ աս կողմն՝ ինչպէս ըսինք՝ ամենեւին կանանչ չկայ, մերկ ժայռեր են: Եղանակը հարաւային կողմերն ալ արտաքոյ կարգի ցուրտ է. 65 լայնութեան աստիճանի տակ սնդիկը միշտ սառած կը մնայ. բայց ամառը (երբեմն Մարտէն մինչեւ Սեպտեմբեր) օդն այնչափ բարեխառն կ'ըլլայ՝ որ բնակիչք բաց տեղ վրաններու տակ կրնան բնակիլ, որովհետեւ ձմեռն ասոնց բնակարանները գետնի տակ են, որոնց ամէն կողմերը մօրթերով կամ մուշտակներով կը պատեն: Թէպէտ եւ ցուրտն այսչափ սաստիկ է, սակայն հիւսիսային կողմերն երբեմն առատ խոտ կը բուսնի, իսկ հարաւային կողմերը թուփի նման ծառեր յառաջ կու գան, նաեւ գետնախնձոր ու կանաչեղէն կ'ըլլայ: Հանքերէն ունի ակնվանի, կտաւաքար կամ անկէզ քար, օձակուճ (Ելան մերմերի), պղինձ, հանքային ածուխ, եւ այլն. նաեւ ջերմուկք կամ տակ ջրեր: Անդանիններէն ունի առատ ձուկ՝ մանաւանդ փոկ կամ ծովային որթ, որն որ բնակչաց ամէն պիտոյքը կը մատակարարէ, կերակուր, հագուստ, լոյս (իր ճարպովը) ու բնակարան (իր մօրթովը), ողնալէս առատ է եւ կէտ ձուկը (պալէս), որուն պատճառաւ շատ Անգղիացիք, Գանիացիք, Հոլանդացիք, Գերմանացիք ու Գաղղիացիք հոս կու գան: Նաեւ ծովային թռչուն շատ կայ: Ընտանի չորքոտանիներէն միայն շուն կը գտնուի, որն որ բալխիր քաշելու աղէկ կը ծառայէ. իսկ վայրենիներէն կան՝ սառուցի արջ, ազուէս, նապաստակ, սպիտակ աքիս (ֆաֆոս), տեսակ մը վայրի եղջերու, եւ այլն: Գանիացիք նաեւ արջառ ու ոչխար բերին հոս:

Ինակիչքն են ըստ մեծի մասին Եսթիմուս ըստած ժողովուրդը, (զորոնք Եւրոպացիք հասարակօրէն Արեօնլանդիացի կ'անուանեն,) պզտիկ, միջին դեղնագոյն ու զօրաւոր մարմնով, պզտիկ բայց բարեձեւ ոտուրներով ու ձեռուրներով, սեւ աչուրներով, սեւ ու թանձր մազով ու հաստ շրթուներով մարդիկ են, բնութեամբ բարեսիրտ, անկեղծ, զուարթ, բայց անհոգ ու ծոյլ, հայրենասէր, զաւակասէր ու ծնողասէր են: Իրենց վրանները, գետնափոր (ձմերուան) բնակարանները, հագուստները, սահակներն ու նաւակները շինելու մէջ շատ յաջողակութիւն կը ցուցնեն: Որովհետեւ ասոնք ազատ կամ ինքնիշխան կ'ապրին, իրենց թիւը ճիշդ չի գիտցուիր, բայց հասարակօրէն 20—25,000 կը սեպուի: Ասոնցմէ ի զատ կան Գանիացիք, Գերմանացիք՝ կամ Պոհեմիացի եղբարք կամ Հէրնհուդեան անուանեալ ազանդաւորք, նաեւ խառն ցեղեր՝ այսինչքն Եւրոպացիէ ու Եսթիմուսէ ծնածներ. ամէնքը մէկտեղ իբր 8000 հոգի: Եսթիմուսներն որսորդութեան, ձկնորսութեան ու մանաւանդ ծովային որթու որսի կը զբաղին: Հիմայ քրիստոնէութեան դարձած Եսթիմուսներուն թիւը 7000ի կը հասնի, որոնցմէ 2000ի չափը Հէրնհուդեանք իրենց ազանդին դարձուցին, իսկ մնացածը Գանիացիք դարձուցած են:

Արեօնլանդիա տասներորդ դարուն մէջ Իսլանդացիներէն գտնուելէն ետքը՝ 1124ին Նորվեգիայէն իր առաջին եպիսկոպոսն ընդունեցաւ, ու 1264ին նոյն երկրին հետ քաղաքականապէս միացաւ: Արեւմտեան սահմանին վրայ 1379ին չորս եկեղեցի կար, իսկ Արեւելեան սահմանին մէջ տասնումէկ եկեղեցի ու չորս վանք. մայր եկեղեցին Կարտար աւանին մէջ էր: Բայց գրեթէ նոյն տարիներն աս Արեւելեան սահմանին մէջ բուն տեղացի հեթանոս Եսթիմուսները քրիստոնէայ դադլթականներուն վրայ եկան ու զամէնքը ոպաննեցին: Անկից ետքն աս կողման հետ Եւրոպացւոց երթեւեկը դադրեցաւ: Բայց 1721ին Գանիացիք Արեւմտեան սահմանին կամ եզերաց վրայ դադլթականութիւններ հաստատեցին, ու նորվեգիացի քարոզիչներ տեղացիները բողոքական կրօնի դարձուցին. անանկ որ հիմայ Գանիացւոց դադլթականութեան տեղերը խիստ քիչ հեթանոս Եսթիմուս կը գտնուի: Աս հեթանոսներն երկու բարձրագոյն հոգիներու ու խել մը ստորին հոգիներու կը հաւատան, նաեւ կը դնեն՝ թէ մարդ մահուրնէ ետքն անդին երկրաւոր կենաց նման կեանք մը պիտ'որ ունենայ: — Գանիայի տերութիւնը թէպէտ եւ Արեօնլանդիա իբր իր ստացուածը կը համարի, բայց անոր կառավարութեան համար ամենեւին

Հոգ չունի. միայն հոն տեղէն եկած ձկան ճարպին, փոկի կաշւոյ եւ ուրիշ քանի մը վաճառներու առուտուրին, քիչ մ'ալ քրիստոնէութեան տարածման միտ կը դնէ: Ուստի եւ երկու վերակացուներ կամ ոստիկաններ ունի հոս, (որոնք հասարակօրէն եկեղեցական են,) եկող գացող կամ գաղթականութեամբ մնացող վաճառականներուն վրայ հսկելու ու Արեօնլանտացիները պաշտպանելու համար: Ուրիշ կողմանէ թէ քրիստոնեայ ու թէ հեթանոս Արեօնլանտացիք անկախութեամբ կ'ապրին. ամէն մէկ գերդաստանին մեծը կամ հայրը իր գլուխն է, որուն հրամանին ան գերդաստանին ամէն անձինքը կը հնազանդին: Բեւեռային երկրին կողմերն ըլլող Եսգիմոսներն ընդհանուր գլուխ մ'ունին, որ կը նստի Բէրոֆա աւանը:

Վանիացւոց գաղթականութեան տեղերը Արեւմտեան եզերաց վրայ են իբր 186 քառ. մղոն երկիր. ու կը բաժնուին՝ հարաւային ոստիկանութիւն ու հիւսիսային ոստիկանութիւն. առջինին մէջ կան վեց առուտուրի սահման կամ վիճակ, իսկ երկրորդին մէջ եօթը վիճակ այլ եւ այլ անուամբ, (Եռլէանէ-հոսայ, Կոսրհոսայ, Հուլլիւայնայորի, Ելիւրհայնայի, Եսթոնայնայի, Ուե-նոսի, եւ այլն)։ —

Աչափ ազատ բնակիչներէն ի զատ կան նաեւ Ամերիկայի այլ եւ այլ կողմերը, մանաւանդ Եւրոպացւոց ձեռքն բլլող տեղերուն մէջ քանի մը ազադ ցեղեր, Արաբացիներ, Մարոնիներ, եւ այլն, որոնք իրենց առանձին ազատ երկիրներուն մէջ ինքն-իշխան ու անկախ կ'ապրին, ինչպէս իրենց տեղերը Համառօտիւ յիշատակած ենք :

ՖԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

Իօլոր Ամերիկայի մասերն առեն առեն Խերոպացոցմէ
գտնուած ըլլալով, թէ հիօիսային թէ հարաւային ու թէ
միջին մասին մէջ՝ նաւապետ կամ ճամբորդ մը՝ որ առջի հեղ
տեղ մը կամ կղզի մը կը գտնէր՝ իր տէրութեան անուամբը
կը գրաւէր. ու այն տէրութիւնը նոյն տեղն իր իշխանութեան
տակ առնելով՝ այլ եւ այլ պաշտօնաւէրներու (փոխարքանե-
րու, կուսակալներու, ոստիկաններու) ձեռքով կը կառավարէր:
Ի սկզբանէ հետէ Սպանիացիք ամենէն շատ տեղ իրենց իշխա-
նութեան տակ ունէին, բայց անոնց մեծ մասը մինչեւ հիմայ

կորսընցուցին, ինչպէս տեսանք. սոյնպէս եւ Բորգուկայցիք աւելջ մեծատարած Պրազիլիայի տէր էին, բայց հիմայ անիկակ ինք իրեն կայսրութիւն է. եւ Բորգուկայցիք հիմակ Ամերիկայի մէջ ամենեւին երկիր չունին: Նաեւ Անգղիացիք թէպէտ եւ հիմայ հոս ամէն Եւրոպայի տէրութիւններէն աւելի ընդարձակ ու բազմամարդ տեղեր ունին, ոսկայն առաջուան հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունեցած նահանգները կորսուցուցին: Իսկ միւս տէրութիւններէն Գաղղիացիք, Գանիացիք, Շուեպք, Հոլանդիացիք ու Ռուսք ատեն ատեն քանի մը տեղերու տէր ու իշխող եղան: Ասոնց ամենուն հիմակ ունեցած տեղերուն վրայ համառօտ տեսութիւն մ'ընենք:

Հիսսիսային Ամերիկայի մեջ

1. ԵՆԳՂԻԱՅԻՈՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Որովհետեւ Անգղիացիք Ամերիկայի բոլոր դէպ ի հիւսիսային բեւեռն բլուղ երկիրները՝ Կրէօնլանդիայէն ի զատ՝ գտան, ու Գանատային արեւմտեան ու հիւսիսային արեւմտեան գիերուն տեղերը՝ իբր մուշտակի կենդանիներու առատ որսի կայարան մը միշտ իրենց ձեռքը կը բռնեն ու հոն տեղերը բազմաթիւ մթերանոցներ (մուշտակներու, եւ այլն,) հաստատած են, անոր համար հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգներուն, հիւսիսային բեւեռին, ինչպէս նաեւ Ռուսաց Ամերիկային ու Կրէօնլանդիային մէջ տեղն բլուղ ընդարձակատարած երկիրն անոնց ստացուածն ու իշխանութեան տակ կը սեպուի: Այսչափ տեղւոյն բնակչաց թիւը՝ (ազատ Հնդիկներն ու Եսգիմոսները գուրս հանելով) 2,472,000 կը համարուի, բայց ասոնց միայն 2,372,000 աս վերը յիշուած ընդարձակ երկրին գաղթականութեանց մէջ են. իսկ մնացած հարիւր հազարը ուրիշ տեղերու բնակիչներն են:

Աս երկիրներու կամ գաղթականութեանց գլխաւոր մասերը հետեւեալներն են:

1. Կայրատոր, 24,500 ք. մղ. թերակղզի մըն է, ձիւնապատ լեռներով. ունի պզտիկ ծառերու անտառներ: Իր մուշտակ տուող կենդանիներն են՝ քանի մը տեսակ եղջերուի նման խոշոր ու բահածեւ եղջիւրներով անասուններ, մուշկ եղ, աղուէս, լուսանն (վաշակ), արջ, գայլ, սամուր, ծովային սամուր, եւ այլն, որոնց մուշտակներն հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ամենէն ընտիր են: Իսկ ուտելու ձուկերն, փոկերն ու ձողաձուկը (պոլոմալա, սիլիդո պոմանա) առատ են, որոնց որսին համար շատ

Ամերիկացիք ու Եւրոպացիք հոս կու գան: Ընտանի կենդանիներէն միայն շուն կայ: — Հոռտեղաց գլխաւոր հանքն է Լապրա-
 րիի քար ու տեսակ մը կապարաքար, որոնք առջի հեղ հոս
 գտնուելուն՝ իր անուամբը կը նշանակուին: — Բնակիչքն (իբր
 7000) են Հնդիկք, Եսգիմոսներ ու սակաւաթիւ Եւրոպացիք:
 Հնդիկք գաղղիացի քահանայից ձեռքով քրիստոնէութեան
 դարձած են ու ձկնորսութեամբ եւ որսով կ'ապրին, եւ Հուտ-
 տանի խորշին ընկերութեան հետ մուշտակի առուտուր կ'ընեն:
 Ասոնց ու Եսգիմոսներուն մէջ մշտնջենաւոր կռիւ մը կը տիրէ: —

Հիւսիսային Բե-Ես-Երկիրներ: Լապրատորին, հիւսիսային
 բեւեռին, Պաֆֆինի խորշին ու Ռուսաց հիւս. Ամերիկայի մէջ
 տեղի երկիրն է, որուն այլ եւ այլ մասերն են: Պաֆֆինի Երկիր,
 Հիւսիսային Տեվոն, Հիւսիսային Գիւրգեսան կղզի, Մէլլիւ, եւ
 քանի մը ուրիշ կղզիներ, որոնց ամենուն բնակիչքն Եսգիմոս-
 ներ են: — Պաֆֆինի Երկիրը 230 միլոն երկայնութեամբ կղզի մըն
 է, որուն ներսերը թէպէտ դեռ այնչափ ծանօթ չեն, բայց հե-
 ուսանց մէջը բարձր լեռներ կ'երեւան. հարաւային դիւրը քա-
 նի մը տունկեր կ'աճին: Իր գլխաւոր հանքն է ածխաքար կամ
 հանքային ածուխ. իր ծովուն մէջ մեծ ձուկեր, կէտ, փոկ, եւ
 այլն կը գտնուին, որոնց որսին կը զբաղին կղզւոյն բնակիչները: —

Մ. Ռ-Էւ, Լապրատորի չափ ընդարձակութեամբ երկիր
 է, որուն հիւսիսային մասը՝ եղանակը շատ ցուրտ ու գետինն
 անբեր ըլլալուն համար՝ բնակիչ չունի. իսկ հարաւային մասին
 եղանակը քիչ մը տանելի է, երկիրն ալ բերքեր ունի, անտառ-
 ներ, կանաչեղէն, ու շատ մը մուշտակ տուող կենդանիներ,
 մանաւանդ կուղը (Գոնիոս), սպիտակ աքիս, եւ այլն. որոնց
 համար Եւրոպացիք հոս կու գան: Թէպէտ եւ կէտ ձուկ շատ
 չկայ, բայց ծովային սամոյր ու ծովու որթ եւ ուրիշ շատ տե-
 սակ ձուկեր կան: — Բնակիչքն են քանի մը հարիւր Եւրոպա-
 ցիք, որոնք հոս ըլլող Հոստոն խորշին Ընկերութեան պաշտօնա-
 տերները, ծառաներն ու զինուորներն են: Ասիկայ՝ 1670ին
 Լոնտոն հաստատուած վաճառականաց ընկերութիւն մըն է,
 որուն Անգղիայի տէրութիւնն իրաւունք տուած է՝ Հուտտոնի
 խորշին քովի երկիրներն ու անոր մօտերը գաղթականութիւն-
 ներ գնել ու մուշտակի վաճառականութիւն ընել, որ ի սկզբանէ
 հետէ շատ մեծ շահով յառաջ կ'երթայ: Իսկ հառարակ բնակիչ-
 ներն են իբր 12—16,000 Հնդիկ, ու իբր 3000 Եսգիմոս: Երկրին
 գլխաւոր տեղն է Եսգիմոս, ուր Անգղիայի տէրութենէ գրուած
 բոլոր աս տեղերուն կուսակալը կը նստի: Կան ուրիշ տեղեր ալ,
 առանձինն վաճառաց մանաւանդ մուշտակի մթերանոցներ: —

Արեմոն Մեջլիսայ: Հիւս. Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց սահմանին ու սահուցեալ ծովուն մէջ տեղի երկիրն է իբր 150,000 քառ. մղ. որուն եղանակը երկրին դիրքին համեմատ արտաքոյ կարգի խիստ ցուրտ է, միայն հարաւային գիւրը քիչ մը կը բարեխառնի: Ի վերայ այս ամենայնի Մայիս ամիսն անցածին պէս՝ բերրի եղած տեղերը՝ տուններն արտաքոյ կարգի շուտով կ'աճին. իսկ Յուլիսի մէջ տաքը շատ սաստիկ կ'ըլլայ: Երկրին մէջ ըլլող գետերուն ու ծովին վրայ մինչեւ Սեպտեմբեր ամիսը նաւեր կը քալեն, անկից ետքը ջուրերը կը սկսին սառիլ: Հարաւային գիւրը պզտիկ ծառերու անտառներ կան: Իսկ կենդանիներէն թէ մուշտակի ու թէ ուտելու համար խիստ շատ բտգմութիւն կայ, ինչպէս նաեւ մեծ ձուկեր: Բնակիչքն երկրին մեծութեան նայելով շատ քիչ են, որոնք են Հնդիկք, Եսգիմուք ու Եւրոպացիք. սս ետքիները միայն Հուտսոն խորշի ընկերութեան գործքերուն համար հոս կը կենան. որոնց Հնդիկները իրենց որսացած կենդանիները կը ծախեն, կամ զէնքի, կապարի, վառօդի, օղիի, շաքարօղիի, ծխախոտի, գանակի ու զգեստեղէնաց հետ կը փոխեն: Աս տեղաց բնակիչներն ինչպէս նաեւ ընկերութեան գործքերն եւ մթերանոցներն ալ Եորգֆորդի անգղիացի կուսակալին իշխանութեան տակ են: Հոստեղաց երեւելի տեղերը կ'անուանին՝ Փրանսիէն-Քրոք, Կոան-Բորդաֆ, Արեմոն Գալէպոնիս, եւ այլն: Ծովեղբայր մօտ կան շատ մը կղզիներ: —

Գանաթո: Անգղիացւոց հիւսիսային Ամերիկայի երկիրներուն մէջ գլխաւորն է, 16,400 քառ. մղն երկիրով, Ս. Լաւրենտիոս գետին ձախ գին ու Ոնդարիոն՝ Հուրոն եւ Էրի ծովակներուն քով. որ եւ կը բաժնուի Վերին ու Ստորին Գանաթո: Ունի իբր երկու միլիոն բնակիչ, որոնցմէ 700,000 Գանատացիք՝ այսինքն հին առեւնները հոս եկող Գաղղիացոց սերունդներն են, 500,000 Անգղիացիք, այսինքն Անգղիացոցմէ յառաջ եկածներ. իսկ 16,000 բուն տեղացիք կամ Հնդիկք են: Եղանակը՝ ձմեռը սաստիկ ցուրտ ու ամառը սաստիկ տաք է. Գարունն ու աշունը միայն քանի մը շաբաթ կը տեւեն: Գետինն ըստ մեծի մասին բերրի է, ու չմշակուած տեղերն՝ ընտիր կաղնիի, շոճի (լափ) ու եղելինի (փօշնար) անտառներ կան, որոնցմէ Անգղիացիք աղէկ նաւու փայտ կը հանեն. կան նաեւ ուրիշ շատ տեսակ ծառեր: Արմաիքն ամէն տեղ աղէկ կը յաջողն, բայց աւելի Ստորին Գանաթայի մէջ: Ընտանի կենդանիներն Եւրոպայէն հոս բերուած են, իսկ վայրենի կամ մուշտակի կենդանիները վերը յիշուած մասերուն մէջ եղածներուն նման են: Չուկն ու

Թուշուներն ալ շատ են, վայրի հնդկահաւերն՝ (որոնց բուն հայրենիքն Ամերիկա է,) մեծ մեծ երամներով մէկ տեղ ժողոված կ'ապրին ու արտաքոյ կարգի խոշոր կ'ըլլան, մինչեւ մէկ հատն երբեմն կէս կենդինար կը կշռէ։ Ամենէն աւելի շատ գտնուող Թուշունը հոս անհամար աղանձներ են. անանկ որ՝ աղանձեաց չու մը չորս ժամէն աւելի կը քշէ ու իբր մէկ քառորդ մըն լայնութեամբ տեղ կը բռնէ։ Հեղ մը ոմանք այսպիսի մեծ երամի մը Թիւր համրելով գտան՝ որ 2230 միլիոն ու 272,000 հատի կը հասնէր։ Երբեմն մէկ հրացանի նետուածքով 30—40 հատ կ'իյնան, շատ հեղ նաեւ հաստ բիրով կը զարնուին եւ մեծ ուռկաններով կը բռնուին։ — Գանատայի վաճառականութիւնն՝ որն որ ըստ մասին Հնդիկներու եւ ըստ մասին Անդղիայի ու հիւսիսային Ամերիկայի հետ կ'ըլլայ՝ շատ շահաւոր է. դուրս տարուած վաճառքն են՝ նաւի ու շէնքի փայտ, տախտակ, մուշտակ, ցորեն, ալիւր, եւ այլն։ — Գանատա Գաղղիայիք 1508ին գտնելէն ետքը՝ տասնութ տարիով դարուն մէջ սկսան հոն գաղթականներ խաւրել։ 1755ին Գաղղիայի ու Անդղիայի մէջ եղած կռուոյն ատեն Անդղիացիք Գանատա առին, ու 1763ին Փարիզ եղած դաշնոյ զօրութեամբ իրենց ձեռքը մնաց։ Ան տոններէն սկսած կառավարութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ ըլլալէն ու երկիրը Վերին ու Ստորին Գանատա (առջինը՝ 540,000, իսկ ետքինը՝ 710,000 բնակիչով,) բաժնուելէն ետքը՝ վերջապէս 1840ին հաստատ կարգ մը դրուելով՝ երկու մասն ալ մէկտեղ Անդղիայէն անուանուած կուռակալի մը տակ ձգուեցան. եւ ունին օրէնսդիր խորհրդանոց ու պատգամաւորաց սենեակ մը, որուն նիստերուն տեղն է Վերին Գանատայի գլխաւոր քաղաքը Գինիպըն, որ ունի 5000 բնակիչ։ Բոլոր բնակչաց մէջէն Անդղիացիք եւ ուրիշ մէկ փոքր մասը բողոքական են, իսկ Գանատացիք կամ Գաղղիացոց յաջորդներն, իրանդացիք ու քրիստոնեայ Հնդիկք հռոմէական կաթողիկէ կրօնն ունին։ Քանի մը մեծ քաղաքներն են. Գուեպէ, Ստորին Գանատայի մայրաքաղաքն է 35,000 բնակիչով. Ս. Թոմաս, Գամբուսս, Դրոս-Ուիլէր, Շերպրոս ու Մոնտալ 42,000 բնակիչով, որուն եկեղեցիներուն մէկը՝ որ 1829ին շինուեցաւ՝ հիւսիսային Ամերիկայի մէջ եղող մեծ եկեղեցիներուն մէկն է։ Գինիպըն՝ վերին Գանատայի հիմակուան մայրաքաղաքը, Դորոնդ (Եորֆ) յառաջուան մայրաքաղաքը 15,000 բնակիչով, Պրոպիլ, Նիակարա ու Ֆլոր Ուիլէամ, որ բոլոր հիւսիսային Ամերիկայի մուշտակներուն գլխաւոր մթերանոցը կամ վաճառատեղին է, ուր ամէն տարի Հուտոնի խորշին ընկերութեան

ամէն պաշտօնատէրները, սպասաւորներն ու որսորդները կը ժողովին ու իրենց վաճառքը կը բերեն եւ ուրիշ վաճառքներու հետ կը փոխեն: Աս տօնավաճառին առենք՝ Մայիսի ետքերէն մինչեւ Օգոստոսի վերջը՝ հոս իբր բարեկենդանի ժամանակ կը սեպուի որսորդաց ու պաշտօնատեարց համար, ուր եւ աս առենները կը տեսնուին երկրի հինգ մասէն ալ վաճառականներ: —

Նոր Պաշտօնային: Ս. Լաւրենտիոսի ծոցին քովն ու Միսթանեալ նահանգաց արեւելեան դին՝ 1320 քառ. մղոն երկիրով գաղթականութիւն է. ունի 156,000 բնակիչ, որոնք ըստ մեծի մասին Եւրոպացոցմէ, այսինքն Անգղիացիներէն, Գերմանացիներէն ու Գաղղիացիներէն յառաջ եկած են. միայն 2000ի չափ Հնդիկք կան, որոնց ամէնն ալ քրիստոնեայ են: Աս ազգերուն համեմատ բնակչաց մէջէն ոմանք հռոմէական կաթողիկէ կրօնն ունին, իսկ ոմանք բողոքականութեան մէջ են. եւ ամէն մէկն իր եկեղեցիներն ունի: — Եղանակին ու գետնին հանգամանքը եւ բերքը Գանատայինն նման են: Առուտուրը բանուկ է: Հոս ալ Անգղիայէն գրուած մասնաւոր կուսակալ մը կայ, որն որ զինուորական գործոց մէջ Գանատայի ընդհանուր կուսակալին տակն է, եւ կը նստի Ֆալեթերիքս քաղաքը, որ բոլոր երկրին մայրաքաղաքն է: —

Նոր Սիւլիա: Յառաջ կ'ըսուէր Աֆրիկա, 762 քառ. մղոն տեղ է երկու մաս բաժնած, մէկը թերակղզի է ու միւսը Գաֆ Դրեթը կղզին, ունի իբր 200,000 բնակիչ՝ որոնք Նոր Պաշտօնային պէս Եւրոպացոց սերունդներ են: Արօնի կողմանէ Նոր Պաշտօնայիցիներուն պէս են: — Եղանակը Գանատայինէն աւելի բարեխառն է, եւ օրէ օր երկիրն աւելի մշակուելուն աւելի եւս կը բարեխառնի: Առուտուն աղէկ է: Հոս ալ մասնաւոր կուսակալ մը կայ Նոր Պաշտօնայինն նման, որ կը նստի Հալեֆա քաղաքը, որ է երկրին գլխաւոր տեղը՝ 20,000 բնակիչով: Մէկալ քաղաքներն են Լիւնդոն-բի շատ մը գերմանացի բնակիչներով, Աննապոլիս, Ունդլը ու Սեթլէյ, որ Գաֆ Դրեթըն կղզոյն գլխաւոր քաղաքն է շատ աղէկ նաւահանգստով մը: —

Իշխան Երոստար: 100 քառ. մղոն մեծութեամբ կղզի մըն է 50,000 բնակիչով, որոնք ըստ մեծի մասին Անգղիացիներէն, Սկովաիացիներէն ու Իրլանդացիներէն յառաջ եկած են, միայն իբր 4000 Ագադիացիներ կամ Գաղղիացոց սերունդներ կան: — Եղանակը շատ առողջ է: Կառավարութիւնը վերը յիշուած տեղերուն նման է: Գլխաւոր քաղաքն է Շարլոթթէրս: Աս կղզին նշանաւոր է իր առատ ձողաձուկին (պափփա-

լա) ու փոխին համար, որոնց որսորդութեան անթիւ մարդիկ կը զբաղին: —

Նոր ֆոնդանդութիւն (Նոր երկիր): 2090 քառ. մղ. մեծութեամբ կղզի մըն է միայն նեղուցով մը Լապրատորէն բաժնած, ու Անգղիացւոց հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունեցած երկիրնեւրուն Եւրոպայի (Իրլանդիայի) ամենէն մօտ ըլլող կղզին է: Ունի 96,500 բնակիչ, որոնք Անգղիացիներէն ու Իրլանդացիներէն յառաջ եկած են, մէկ մասը հռոմէական կաթողիկէ կրօնն ունի, իսկ մէկ մասը Անգղիական եկեղեցւոյ ու բողոքականութեան մէջ է: — Գետինն մեծ մասը լեռնային ու մշակութեան անյարմար ըլլալուն՝ այնչափ բերք չունի: Իր հարստութիւնը մուշտակի կենդանիներէն ի զատ՝ փօկն է, բայց աւելի ձողաձուկ անբաւ առատութեամբ կը գտնուի, որուն որսին ու պատրաստութեան համար հարիւրաւոր տարիներէն ի վեր հազարաւոր մարդիկ Եւրոպայի գրեթէ ամէն ազգերէն, Հոլանտացիք, Գանիացիք, Գերմանացիք, գլխաւորապէս հիւսիսային Ամերիկացիք, Անգղիացիք ու Գաղղիացիք կու գան: Աս ետքի երեք ազգաց որսացած ձուկերը հասարակօրէն 4—5 միլիոն կենդինարի կը հասնի: Աս կղզին առաջ զինուորական պաշտօնակալաց տակ էր. բայց հիմայ յատուկ կուսակալ ունի, որ Լապրատորն ու մօտաւոր կղզիներն ալ կը կառավարէ ու զինուորական դործոց մէջ Գանատայի ընդհանուր կուսակալին տակն է: Կը նստի Ս. Յովնան (Ս. Ճոնն) քաղաքը, որ կղզւոյն գլխաւոր տեղն է 15,000 բնակիչով: —

Պերմոնթիան (Սոմերիան) կղզին: Իբր 6 քառ. մղոն երկիրով հինգ մարդաբնակ ու շատ մ'ալ անբնակ կղզիներ են. 10,000 բնակիչով, որոնց մէկ մասը Անգղիացւոց սերունդներ են, մէկ մասը պատժոյ համար հոս աքսորուածներ են, իսկ մնացածն ազատ տեղացիներ: — Եղանակը միշտ տաք է՝ բայց առողջ չէ: Գետինը կը բերէ ուրիշ բոյսերէն զատ նաեւ խահուէ, ծխախոտ, լեզակ, բամպակ, եւ այլն: Գլխաւոր տեղն է Ս. Գեորգ քաղաքը համանուն կղզւոյն վրայ, ուր աս կղզեաց կուսակալը կը նստի:

2. ՈՒՈՒՍԱՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Ռուսաց Ամերիկան՝ հասարակօրէն Ռուսաց հիւսիսային արեւմտեան ծովափէր կ'ըսուի, որովհետեւ Ամերիկայի վերջին հիւսիսային արեւմտեան ծայրը կը բովանդակէ, Անգղիացւոց հիւսիսային Ամերիկայի հետ սահմանակից է՝ Գամչադգեան ծովուն ու Պէրինկի նեղուցին արեւելեան դին՝ 24,000 (ըստ այլոց միայն՝ 17,500) քառ. մղոն երկիրով ու 61,000 բնակիչով, որոնց մէջ միայն իբր 8000

բուն Ռուսք են, իսկ մնացածները բուն տեղացիք են՝ բառ մասին Խազիմսներ, ու բառ մասին այլ եւ այլ ցեղ Հնդկիներ զանազան անուններով, որոնց շատը դեռ Հեթանոսութեան մէջ կը գտնուին: — Նշանաւոր գետեր ու ծովակներ չունի: Եզանակն աւելի բարեխառն է քան թէ ցուրտ: Իր բերքերն են քանի մը տեսակ ծառեր, գետնախնձոր, ստեպղին, բանջար, բայց արմաթը չեն յաջողիր: Կենդանիներէն ունի այլ եւ այլ տեսակ արջ, սեւ աղուէս, որուն մորթը շատ յարգի է, վաշտ, կուղը (հոնպոն), կուզ, մեծ եղջերու, ջրային թռչուններ, այլ եւ այլ խոշոր ձուկեր, եւ այլն: Հանքերէն ունի պղինձ, երկաթ, առատ հանքային ածուխ, քանի մը տեսակ ստորին ազնիւ քարեր, եւ այլն: — Ռուսերն անցած դարուն սկսան Գամշադքայէն ու Ոխոցքէն, կամ Արեւելեան Սիպերիայէն հիւսիսային Ամերիկայի աս երկիրները գալ ու բնակարաններ հաստատել՝ գլխաւորապէս մուշտակի կենդանիներ որսալու, կամ տեղացիներէն առնելու համար: Յամի 1797ին հաստատուեցաւ հոս Ռուսական-Ամերիկեան վաճառականաց Ընկերութիւնը, եւ 1822ին տրուած կայսերական հրամանագրով աս տեղերուն Ռուսաց տէրութեանց ստացուածքն ըլլալը հրատարակուելէն ի զատ՝ օտար ազգաց հոն տեղերն ազատ առուտուր ընելն արգելուեցաւ: Բայց Ռուսաց տէրութիւնը հոս իր իշխանութիւնը միայն վերը յիշուած Ընկերութիւնը պաշտպանելու մէջ կը բանեցունէ. իսկ ուրիշ կառավարութեան գործքերը նոյն ընկերութիւնը կը հոգայ, որուն պատճառաւ Նոր Արխանգելսկ քաղաքը կուսակալ մը գրած է. իսկ երկրին ներսերն ըլլող տեղացւոց վրայ հոգ մը չունի: Բոլոր աս երկիրներն երկու մաս բաժնուած են, այսինքն Ա. Ռուսական հիւսիսային արեւելեան Ժովեղեր ու Բ. Ալեքսանդրովսկի. առաջինին մէջ Սիեթա կղզւոյն վրայ է երկրին գլխաւոր քաղաքը Նոր Արխանգելսկ: Իսկ երկրորդը՝ կամ Ալեքսանդրովսկիները 100 հատ են, որոնց բնակիչները Մղուլի ու Հնդկաց ցեղերուն նման ցեղ են, թխագոյն մարմնով, կլոր գէմքով, բացադոյն մազերով, բարեսիրտ ու խաղաղասէր մարդիկ են, ու դեռ Հեթանոսութեան մէջ կը գտնուին. գետնափոր հիւղերու մէջ կը բնակին ու ձկնորսութեամբ եւ մուշտակի կենդանեաց որսորդութեամբ կ'ապրին: Ունիմա կղզւոյն վրայ Ռուսերը պահապան զօրք կը պահեն, ուր եւ նաւերու եւ վաճառքներու համար մթերանոցներ կան:

3. ԳԱՂՂԻԱՑԻՈՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ: Գաղղիացիք Գանատան թող տալէն ետքը՝ Նոր Ֆունտլանդիայի հարաւային եւ

ղերաց մօտ իրենց ձեռքը պահեցին՝ իբր ձկնորսութեան համար օգտակար ըլլող՝ երեք կղզիներ, որ են Ս. Պետրոս, Մէլլըն ու Լանկէյ՝ կամ Պլոբի Մէլլըն, մեկանց՝ 7 ք. մըն երկիրով։ Ասոնց հաստատուն բնակիչքը միայն 2000 հոգի են. բայց ձկնորսութեան ատենները 4000ի չափ կ'ըլլան։ Գլխաւոր կղզին է Ս. Պետրոս (Ս. Բէթր), որուն համանուն քաղաքն մէջ Գաղղիայի տէրութիւնը կուսակալ մը ու ձկնորսութեան վերահսկող ունի։ Մագըլոնի վրայ ալ պզտիկ քաղաք մը կայ 400 բնակիչով, որոնց շատը հիւսիսային Ամերիկացիք են։ —

Միջին Ամերիկայի մեջ

Հաստատուն երկրին կամ ցամաքին վրայ Եւրոպայի տէրութիւնները հիմայ տեղ չունին։ Բայց Միջին Ամերիկայի վերաբերող ու հասարակօրէն Արեւմտեան Հնդկաստան անուամբ ծանուցուած Մեծ ու Պլոբի Անդիլլեան կղզիներուն շատերն, ինչպէս նաեւ ասոնց հիւսիսային դին ըլլող Պապամա կղզիներն՝ իրենց ձեռքն ու իշխանութեան տակ է։

Եւրոպացւոց կղզիներուն վրայ առանձինն գրեթէն առաջ կը ծանուցանենք՝ որ Արեւմտեան Հնդկաստանի կղզեաց բուն գլխաւոր խումբը կազմող կղզիներուն Անդիլլեան ըսուելուն պատճառ եղած է զոյցք մը, որն որ 14 ու 15-երորդ դարէն սկսեալ՝ Կոլոմպոսի Ամերիկա գտնելէն ետքն ալ Եւրոպայի մէջ հաստատուն մնաց։ Արդ աս զոյցքին համեմատ Ադլանդեան ծովուն մէջ Անդիլլա անուամբ մեծ կղզի մը կար, եւ երբ որ Հայդի կղզին գտնուեցաւ՝ Եւրոպացիք կարծեցին թէ այն Անդիլլա ըսուած կղզին ասիկակ է. ուստի եւ նոյն անունը բոլոր աս կղզեաց խումբին տրուեցաւ ու ամէնքն ալ Անդիլլեան կղզի անուանեցան. եւ նոյն ատեններէն չորս մեծերն (Հայդի, Ճամայիգա, Գուպա ու Բորդոյ Ռիքոյ) իբր զատ խումբ մը՝ Մեծ Անդիլլեան, իսկ մնացած շատ մը պզտիկ կղզիները՝ Պլոբի Անդիլլեան ըսուեցան։ Ատեն մը նաեւ Շաթարի կղզի կ'ըսուէին, ինչոյ որ գլխաւորապէս ասոնցմէ կ'առնէր Եւրոպա շաքարը, խահուէն, ծխախոտը, եւ այլն, որոնց պատճառաւ ալ մինչեւ հիմայ շատ նշանաւոր են։ — Կը կարծուի՝ որ բոլոր Արեւմտեան Հնդկաստանի կղզիները, որոնց շատերուն երկիրը լեռնային է, առաջ լեռանց շղթայ մըն էին, որով հիւսիսային ու հարաւային Ամերիկա աս իր արեւելեան կողմանէ բոլորովին միացած ու իբր շարունակեալ ցամաք էր, ու ետքէն երկրաշարժով մը այն մեծ

(Մեքսիկեան) ծոցը՝ Ամերիկայի երկու մասանց մէջ բացուած է ու աս կղզիներու խումբերը դուրս ելած են :

Մեծ Անդիլեան կղզեաց մէկ գլխաւորին՝ այսինքն Հայ-
րէի վրայ յառաջ (Էջ, 71—75,) առանձինն գրեցինք. հոս կը
մնայ Եւրոպացւոց կղզիներուն վրայ գրել :

1. ԱՆԳՂԻ ԱՅԻՆՈՑ ԿԶՋԻՆԵՐԸ: Ամերիկայի առ մասին մէջ Անգղիացւոց իշխանութեան տակ ըլլող տեղերուն վրայ խօսելէն առաջ հոս ընդհանրապէս կը ծանուցանենք՝ որ յառաջագոյն Ամերիկայի ուրիշ շատ մասերուն պէս գերութիւնը Անգղիացւոց երկիրներուն մէջ ալ թոյլ տուեալ էր ու բազմաթիւ գերիներ երկրագործութեան, մանաւանդ գաղթականութեանը բերքերու մշակութեան համար կը գործածուէին. եւ առաջիններն առ բերքերուն մանաւանդ շաքարի առատութիւնն արտաքոյ կարգի մեծ էր: Բայց Անգղիայի խորհրդանոցը 1833ին հաստեղաց անգղիական գաղթականութեանց մէջ գերութիւնը վերջացընելուն՝ այս բերքերուն մշակութիւնն որով եւ առատութեամբ շատ ինկաւ: Ու թէպէտ եւ Անգղիայի տէրութիւնը՝ գերեաց տէրերուն ամէն մէկ ազատուող (պզտիկ ու մեծ այր ու կին) գերւոյ համար յիսուն սղեռլին իբր հատուցում տուաւ, որուն բոլոր գումարը 20 միլիոն սղեռլինի կը հասներ. սակայն գէշն ան եղաւ որ ազատուող գերիներն անկից ետքը կամ ամենեւին չէին ուզեր երկրագործութիւն ընել եւ կամ շատ բարձր աւուրչէք կ'ուզէին: Ասոր համար հողատէրները (շաքարի, խահուէի, եւ այլն, արտեր ունեցողները) չէին կրնար իրենց բերքերն այնպէս դիւրագին Եւրոպայի վաճառանոցները խաւրել. որով եւ առ բերքերուն մշակութիւնն օրէ օր աւելի եւս երեսէ ձգուելով, շատ տեղեր՝ մանաւանդ Ճամայիկայի վրայ՝ առ բերքերուն գրանչելի արտերն անգործ մնացած ու օտար եւ անպիտան բոյսերով ծածկուած են: Անանկ որ շատ հողատէր որ գերիներ ունենալու հրաման եղած ատենն իր արտերը 12,000 սղեռլինի չէր ուզեր ծախել՝ հիմայ 600 սղեռլինի ծախելու պատրաստ է: Այսպէս՝ գերեաց ազատութենէ ետքը Անգղիացւոց կղզիներուն համար շաքար յառաջ բերելը մեծ ծախքով ըլլալուն՝ երբ որ վաճառանոցներու մէջ մէկ անգղիական կենդինար շաքարին գինը երեք սպանիական գահէկանէն վար արժէք ունենալու ըլլայ՝ իրենք մեծ կորուստ ընելու վտանգի մէջ կ'իյնան: Ինչպէս երբ որ 1847ին շաքարին մէկ կենդինարին գինը $2\frac{1}{4}$ գահէկանի իջաւ, Գրէնիպսո կղզւոյն շաքարի տերանց կէսը սնանկացաւ: Ուր ասոր ներհակը Սպանիացւոց Գուպա կղզւոյն վրայ գերեաց գործածութիւն ըլլալով՝ հողատէրներն

իրենց շաքարին կենդինարը $2\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{4}$ դահեկանով առանց կու-
րուստի կրնան ծախել. որով եւ առ կտորիս մէջ ուրիշ Անգիլ-
լեան կղզեաց շահն ու վնասն ուղածնուն պէս կը տրամադրեն: —

Տասնյեօթ, մեծ Անգիլեան կղզիներուն մէկն է 269 քառ.
մղ. երկիրով, որուն մէջէն բարձր լեռանց շղթայ մը կ'երթայ,
որոնց խիստ բարձր մասը Կապուոթայի լեռնի կ'ըսուի: Աս լեռնե-
րէն կ'իջնան շատ պզտիկ գետեր: Ընդհանրապէս բոլոր կղզին
հրաբուլիսի երկիր մը կը սեպուի: Եղանակը շատ տաք է, գի-
շերներն օդը խոնաւ ու ցուրտիկէ կ'ըլլայ: Գետնին բերքերն են՝
հարաւային Ամերիկայի հասարակ ու ընտիր բերքերը, մանաւանդ
շաքար ու խահուէ. նաեւ ընտանի կենդանիներն ու ձուկերն
առատ են: — Գերութիւնը հոս թոյլ տրուած ատենները՝
տարւէ տարի մէկ ու կէս միլիոն կենդինար շաքար, երեսուն
միլիոն շիշ շաքարօղի, ու 25—30 հազար կենդինար խահուէ
կը պատրաստուէր: Բնակչաց թիւը 380,000ի կը հասնի, որոնք
են տեղացի Հնգիկք, գերութենէ ազատած սեւեր ու 35,000
սպիտակք կամ գաղթածինք ըստ մեծի մասին Անգլիացիներէ-
րէն յառաջ եկած: Աս կղզին 1512ին Սպանիացիք առջի գաղ-
թականները խաւրեցին. բայց 1655ին՝ Անգլիացիք անիկակ ի-
րենց իշխանութեան տակ առած ատենը՝ գեռ միայն 3000 բնա-
կիչ ունէր: Գլխաւոր քաղաքն է Ս. Հեալիոյ րէ լա Վելլա (Սէ-
նիդրաան), ուր կը նստի բոլոր կղզւոյն անգլիացի կուսակալը, որ
12 անդամներէ կազմած խորհրդանոցով մը ու 45 պատգա-
մաւորաց ժողովով մը օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարէ: —

Պարիսի Անգլիական կղզիներուն շատերը Անգլիացոց ձեռքն
են, այսինքն՝ Կոստանայ կղզիներուն երկուքը՝ Դորդոլա ու Վէր-
ճին - Կորթա կամ Սէանիշորաան Այլանթ, գարձեալ Անիոնիլա
(Սնաթ-Այլանթ, Օյերոն - իղնէ), Պարպուոթա, Ս. Բրիտանիոյ, Նե-
վիս, Անդրէոս, Մընդաբրէրէր ու Տոմինիֆա. Ս. Լուչիա, Պար-
պուոթա (աս կղզեաց մէջ ամենէն նշանաւորը 130,000 բնակիչով),
Ս. Վինչէնցիոս, Կրէնաթա ու Կրէնաթիլլէն. Դապաիոյ ու Դրէնիթաթ:
Մէկանց ունին 455 ք. մղ. երկիր մէկ միլիոն բնակիչով: —

Պառնապա կամ Լո-ֆայլեան կղզիներ, չորս մեծ (Պառնապա,
Լո-ֆայլոյ, Բրոքիթաան ու Կոստանաանի կամ Ս. Սալվատոր այսինքն
Ս. Փրիլլ ու բազմաթիւ պզտիկ կղզիներ են, որոնք Պառնապայի
անդամով ցամաքէն կը բաժնուին, 257 քառ. մղ. երկիր ու իբր
26,500 բնակիչ ունին: Օդը մէկ մասին վրայ սաստիկ տաք է,
ու տարին միայն երկու եղանակ ունի, ամառ ու ձմեռ: Աս կղզ-
եաց շատերուն երկիրը ժայռեր են, իսկ բերրի տեղերն ունին
ընտիր փայտի ծառեր, բամպակ, խահուէ, շաքար, լեղակ, ա-

առատ անանաս, ձերմակ դարսին, եւ ուրիշ ընտիր պտուղներ : Ընտանի կենդանիներէն ի զատ ունին նաեւ առատ ձուկ ու կրիայ . աղի լիճեր շատ բլլալուն՝ առատ աղ կ'ելէ : — Կողմէ պոս Ամերիկայի մէջ ամենէն առաջ (1492ին) հոս Կոստանիկա կամ Ս. Սալվադոր կղզին գտաւ : — Ասոնցմէ մեծերուն եւ պզտիկներէն մէկ քանիին վրայ բնակիչք կան, որոնք են տեղացի Հնդիկք, հիւսիսային Ամերիկացիք ու Անգղիացիք . զբաղմունքնին երկրագործութիւն, խաշնադարմանութիւն, աղ հանել ու ձուկ եւ կրիայ որսալ է : Առուտուն երկրի բերքերով կ'ըլլայ ու շատ բանուկ է : Անգղիա հոս կուսակալ մը դրած է, որ գլխաւոր կղզւոյն (Նոր Բրոքլիա) մայրաքաղաքը Նասաւիլը նստի, եւ ունի ժողով մը 30 խորհրդականներով :

2. ՍՊԱՆԻԱՅԻՈՅ ԿԼԱՅԻՆԻԲԸ : Սպանիացիք՝ բոլոր Ամերիկայի մէջ ունեցած ընդարձակ երկիրները կորսնցունենէն ետքը՝ հիմայ ունին Մեծ Անդիլեան կղզիներուն երկուքը՝ Գուալու Բորդոյ Ռիոյ մօտն ըլլող քանի մը պզտիկ կղզիներով :

Գուալու : Մեքսիկոյի ծովածոցին բերանը՝ 2310 քառ. մղ. երկիրով ու մէկ միլիոն բնակիչով՝ լեռնային կղզի մըն է . մեծ ու ընտիր (մահակոնի, մայրի, կաղնիի, արմաւենիի) ծառերու անտառներ ու բերրի գետին ունի, որուն ագնիւ բերքերը՝ կիտրոն, անանաս, նուռ, շաքար, խահուէ, ծխախոտ, հնդիկ վարունկ, լեղակ, բամպակ, բրինձ, եւ այլն. առատ են . հասարակ ընտանի կենդանիներէն ի զատ կան նաեւ ջորի եւ ուղտ : Մեղուի մշակութիւնը շատ ծաղկած ըլլալուն միշտ մեղրամիմ ալ շատ առատ է . երբեմն տարին՝ 7—8 հարիւր կենդինար մեղրամիմ կ'ելէ : Հանքերը կու տան հանքային ածուխ, առատ ու ընտիր պղինձ, նաեւ ոսկի : Շաքարը, խահուէն ու ծխախոտը արտաքոյ կարգի մեծ ջանքով մշակուելուն, ասոնցմով եւ ուրիշ բերքերով (մեղրամիմ, բրինձ) եղած առուտունը շատ ծաղկած է : Տարի մը 26 միլիոն սպանիական դահէկանի արժէքով վաճառք դուրս ելած է : 1843ին (Բորդոյ-Ռիքոյէն ելածն ալ մէկտեղ առնելով) 6,200,000 կենդինար շաքար, ու 350,000 կենդինար խահուէ դուրս խաւրուեցաւ : Առուտունին պաշտօն բանուկ ըլլալուն համար տէրութիւնը մաքսերէն տարւէ տարի 11—12 միլիոն սպանիական դահէկանի չափ շահ ունի : — Գուալա 1492ին Կոլումպոս գտաւ, ուր 1511ին Սպանիացիք առջի գաղթականութիւնը հաստատեցին : 1628ին Հոլանդացիք պատերազմաւ կղզին առին, բայց Սպանիացիք նորէն առնցմէ առին, եւ 1777ին մասնաւոր օրէնքներով ընդհանուր կուսակալութիւն մ'ըրին : — Բնակիչքն են գաղթածինք . ըստ

մեծի մասին Սպանիացիներէն յառաջ եկած, ազատ խառն ցեղեր ու սեւեր ու գերութեան մէջ գտնուող խառն ցեղեր ու սեւեր. աս ետքիններն իրենց ազատութիւնը ձեռք բերելու համար հիմայ շատ հնարքներ կը բանեցընեն, ուստի եւ Սպանիայի տէրութիւնը ստիպած է՝ բազմաթիւ ցամաքային ու ծովային զօրքով զիրենք զօպելու: — Բոլոր կղզին երեք նահանգ, ասոնք ալ՝ բաժիններու կամ վիճակներու բաժնուած են, որոնց ընդհանուր կուսակալը բոլոր կղզոյն մայրաքաղաքը՝ Հալանէս կը նստի, որ Ամերիկայի ազուտ քաղաքներուն մէկն է, ունի քանի մը ամրոցներ, նաւահանգիստներ, փառաւոր եկեղեցիներ: 26 վանք, համալսարան մը, ուրիշ շատ դպրոցներ, շատ մեծ ու հրապարակական շէնքեր ու 150,000 բնակիչ: Միւս մեծ քաղաքներն են՝ Մարտիա, Բուերթոյ Բրինչէթէ, Ս. Հեակոյ, Դէ Գուա, (որ Գուալայի առաջուան մայրաքաղաքն էր՝ 1514ին հիմնած, ուր հիմայ կղզոյն արքեպիսկոպոսը կը նստի), Պայամոյ, եւ այլն: Հոս ի հարեւանցի կը յիշատակենք՝ որ հիւսիսային Ամերիկայի միաբանեալ նահանգաց տէրութիւնը քիչ մ'ատենէ ի վեր կը ջանայ Գուա իր իշխանութեան տակ անցունել:

Բուրթոյ Ռիփոյ մեծ Անդիլեան կղզիներուն ամենէն պզտիկն է, 182 քառ. մղ. երկիրով ու 365,000 բնակիչով: Թեպէտ եւ անտառներով ծածկած բարձր լեռներ երկրին մէջէն կ'անցնին, բայց ընդարձակ դաշտագետին ալ շատ կայ, ու գետինն ընդհանրապէս շատ բերրի է: Եղանակը շատ տաք ու խոնաւ է: Իր բերքերն են Գուալայի մէջ յիշուածները: Սպանիացիք 1510ին հոս առջի գաղթականութիւնը հաստատեցին: Մայրաքաղաքն է Ս. Եռան (Խոռան) Դէ Բուերթոյ Ռիփոյ, 30,000 բնակիչով, ուր կը նստի կուսակալը:

3. ԳԱՂՂԻԱՅԻՈՑ ԿՂԶԻՆԵՐՆ ԵՆ պզտիկ Անդիլեանց մէջէն Կոռալէլո-թ (Կորալլո-թ), Մարթինի, Մարի Կալանդ, Տեղերառ ու Լէ Սէնդ, ամենը մէկտեղ 55 քառ. մղ. երկիրով ու 250,700 բնակիչով:

Կոռալէլո-թ (Կորալլո-թ) կղզին (նեղ անցքով մը երկու մաս կամ կղզի բաժնած) 32 ք. մղ. երկիր ունի: Գաղղիացիք ասիկայ 1635ին գրաւեցին: Շատ լեռներ ունի, որոնց մէջ հրաբուխներ ալ կան, ուստի եւ հոս սաստիկ գետնաշարժեր յաճախ կ'ըլլան: 1843ին եղածը կղզոյն մեծ մասն աւերակի դարձուց: Իր գլխաւոր բերքերն են խահուէ, չաքար, բամպակ, հրնդիկ վարունկ, եւ այլն: Վաճառականութիւնը բանուկ է: Բնակչաց թիւը (1843էն առաջ) 120,000 էր: Գլխաւոր քաղաքն է Պասալէ, ուր կը նստի կուսակալը:

Մարտինի կղզին, 24 ք. մղ. երկիրով ու 120,000 բնակիչով, Գաղղիացիք 1635ին առին, ու 1658ին իր բուն բնակիչները, որ կ'ըստին Գարայի* , գրեթե բոլորովին ջնջեցին: Գետնին գլխավոր բերքերն են շաքար ու խահուէ. աս ետքինը շատ ընտիր ու յարգի է: Գուրս խաւրուած վաճառքին տարեկան արժէքը 27 միլիոն ֆրանգի, իսկ ներս մտածին արժէքը 24 միլիոնի կը հասնի: Կղզւոյն կուսակալը կը նստի գլխավոր քաղաքը Փոր Ռոսայալ: Ս. Բիւլ քաղաքը աս կղզւոյն ու բոլոր Գաղղիացւոց Ամերիկային ամենէն մեծ քաղաքն է:

Կուսառէլուքի կուսակալին տալին են նաեւ Մարի Կալանդ 12,000 բնակիչով ու Տէղիբար 1500 բնակիչով: Իսկ աս երկուքին մէջ տեղն է Լէ Սենդ (Սորբ կղզին) երկու մեծ ու չորս պղտիկ կղզեաց խումբ մը՝ մեկանց 1500 բնակիչով:

4. ԱՆՈՒՆԻԱՅԻՈՅ ԿԼՁԻՆԵՐԸ: Հոլանդացիք Պլտիկ Անդիլեան կղզիներէն ունին Ս. Եսպարալես, Ս. Մարտինոս ու Սալես, զորոնք 1632ին ու 1648ին գրաւեցին, ու Գուրսայ, Արոսայ, Պանէր ու Ալէս. զորոնք 1634ին Սպանիացւոց ձեռքէն առին: Ասոնք մեկանց 34 ք. մղ. տեղ ու 54,300 բնակիչ ունին: Երկիրը թէպէտ եւ ըստ մասին լեռնային ու ըստ մասին հրաբխային է, բայց պտղաբեր դաշտադեաին ալ ունի եւ կը բերէ շաքար, աղէկ ծխախոտ ու բամպակ: Ս. Եսպարալես կղզւոյն համանուն քաղաքը կը նստի երէք առջի կղզիներուն հոլանդացի կուսակալը: Իսկ Գուրսայ կղզւոյն գլխավոր քաղաքը Ալէլէնդայ* ետքի չորս կղզեաց կուսակալը կը նստի: Արոսայ կղզւոյն վրայ 1824ին շատ զուտ ոսկի գտնուեցաւ:

5. ԳԻՆԵԱՅԻՈՅ ԿԼՁԻՆԵՐԸ: Պլտիկ Անդիլեան կղզիներէն Կուսանաց կղզիներուն երէքը՝ Ս. Խալ, Ս. Թոմաս ու Ս. Յովնան, մեկանց 6 ք. մղ. երկիրով ու 40,000 ըստ մեծի մասին սեւ բնակիչով, Գանիացիք այլ եւ այլ ժամանակ (1671—1733) ստացան, ուր ան ատեններէ սկսան գաղթականներ խաւրել եւ կուսակալ ալ գրին: Ս. Խալ կղզին 1733ին գանիացի վաճառականաց արեւմտեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը Գաղղիայի տէրութենէ 750,000 ֆրանգով գնեց, ու ետքը (1754ին) Գանիայի տէրութեան ծախեց: Աս կղզեաց գլխավոր բերքերն են շաքար ու բամպակ, քիչ մ'ալ խահուէ:

6. ՇՆԻՏԱՅ ԿԼՁԻՆ՝ Ս. Բարդոնդէմոս, պղտիկ Ան-

* Աս Գարայիայներուն անուամբ (որ Ամերիկայի Հնդկաց մէկ մասնաւոր ցեղ են,) պղտիկ Անդիլեան կղզիներուն մէկքանին՝ ինչպէս նաեւ Կուսանաց կղզիները մինչեւ հիմայ Գարայիայեան կղզի կ'ըստին, ու ծովն ալ Գարայիայեան ծով կ'անուանուի:

դիլեանց մէկն է՝ 3 ք. մղ. երկիրով ու 15,000 բնակիչով, զորն որ 1784 Գաղղիայի տէրութիւնը Շուետաց տուաւ ու ինքն անոր դէմ Շուետէն իր վաճառականաց նաւերուն համար կոթէնպուրկ քաղքին նաւահանգստին մէջ քանի մը արտունութիւններ ընդունեցաւ: — Կղզւոյն բերքերն են հասարակներէն ի զատ չաքար ու բամպակ: Իր գլխաւոր քաղաքը Կոպենհագեն 10,000 բնակիչով՝ կը նստի կղզւոյն կուսակալը:

Հարաւային Ամերիկայի մեջ

Հոլանդիա, Գաղղիա ու Անգղիա ունին Կոլոնիան (Կոլոնիա) ըսուած ընդարձակ երկրին այլ եւ այլ մասերը, որոնք Մարանեոն ու Որինոգոյ գետերուն բերաններուն մէջ տեղն ըլլող ծովեզերքն են: Մէկ մասը Պրինցէպի կայսերութեան տակ է, ու կիցնայ անոր Բարուանհանգին մէջ. մէկ մասն ալ Վենեզուելայի կը վերաբերի ու Որինոգոյի նահանգ կ'ըսուի: Իսկ աս երկուքին մէջ տեղերն ըլլող բաժինը կ'ըսուի Եւրոպայի Կոլոնիա ու Աշխարհագրութեանց մէջ Կոլոնիա անուամբ հիմնոյ մինակ աս մասը կ'իմացուի: — Ասոր ներսերը լեռնային է, իսկ դէպ ի ծովեզերքը շիտակ ու ըստ մասին ճախնային: Իր գլխաւոր գետերն են Էստեզո-Եոյ, Տեմերարա, Սուրինամ, եւ այլն: Եղանակը՝ ցած տեղերը՝ վատառողջ է ու ընդհանրապէս երկրին դրիցը համեմատ տաք չէ: Երկրին բերքերը՝ Վենեզուելայի մէջ յիշածներնու համեմատ՝ հարուստ ու առատ են: Բնակիչքն են գաղթածին, Սեւեր, խառն ցեղեր ու բուն տեղացի Հինդիք, որոնց մէկ մասը քրիստոնեայ եղած ու կրթուած է: Երկրին ներսերը կան 6000ի չափ մարդիկ Մարոն ըսուած ցեղէն, որոնք Եւրոպացւոց ձեռքէն փախած սեւ գերիներ են, զորոնք Հոլանդացիք քանի մը պատերազմներէն ետքը չկրնալով զոպել անկախութեան մէջ ապրելու թող տուին:

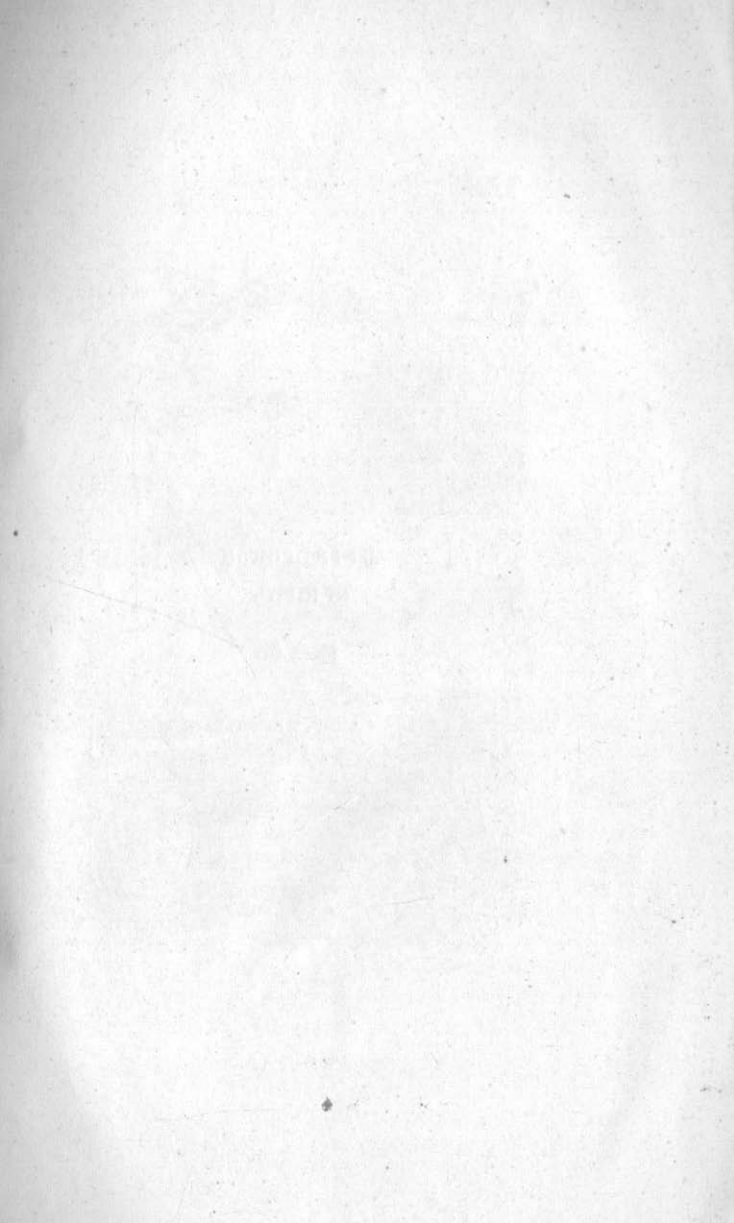
Սպանիացիք ու Բորգուկացիք Կոլոնիայի երկրին պահպանութեան համար այնչափ մեծ հոգ չունենալուն՝ Հոլանդացիք 1621ին եկան ու երկրին մէկ մասին վրայ գաղթականներ դրին, նոյնպէս եւ Անգղիացիք 1650ին ուրիշ մաս մ'առին, զորն որ 1667ին Հոլանդացւոց տուին: Գաղղիացիք ալ հոս հաստատուելու քանի մը փորձեր ընելէն ետքը՝ վերջապէս 1676ին երկրին դէպ ի արեւելեան կողմն ըլլող Գայէն կղզին՝ ետքէն ցամաքին վրայ ալ քիչ մը տեղ առին: Անգղիացիք իրենց մասը Հոլանդացւոց տալէն ետքը 1795ին ասոնց քանի մը տեղերը

նորէն առին, 1802ին դարձեալ ետ տուին. վերջապէս 1815ին Հոլանդիայի տէրութիւնը նոյն երկիրներն Անգղիայի տուաւ:

1. **ՀՈԼԱՆԴԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ**, որ հասարակօրէն Սփրինգ կ'անուանուի, ունի հիմա 2812 ք. մլ. երկիր ու 65,000 բնակիչ, որոնց շատը սեւ գերիներ են, մնացածն իբր 6000 Եւրոպացիք (Հոլանդացիք, Գերմանացիք, Գաղղիացիք ու Հրեայք) ու 6000 ազատ Մարոններ: Երկրին բերքերն են՝ շաքար, խաճուէ, բամպակ, հնդիկ վարունի, ծխախոտ, լեղակ ու բնտիր փայտերու անտառներ: Առուտուրը կ'ըլլայ աւելի Հոլանդիայի, Արեւմտեան Հնդկաստանի ու մոտաւոր երկիրներուն հետ: Ընդհանուր կուտակալը կը նստի աստեղաց ամրոցաւոր մայրաքաղաքը՝ Բարաբարիոյ, որուն ճամբաները կիտրոնի՝ նաւինջի հնդիկ արմաւենւոյ (Նէֆի-հինդի) ծառերով զարդարուած են, եւ ունի 20,000 բնակիչ, որոնց 3000ը Հրեայ են: Ասոնք հոս հիմնած են Սալանա գեղը, ուր միայն իրենք կը բնակին:

2. **ԳԱՂՂԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ**, որն որ նաեւ Գայէն կ'ըսուի, ունի 1400 ք. մլ. երկիր ու 30,000 բնակիչ, որոնց կէսը սեւ գերիներ են, երեք հազարի չափ գաղթածինք ու Եւրոպացիք՝ աւելի Գաղղիացիք, որոնց թիւը օրէ օր կ'աւելնայ՝ հոս պարտուած պատժապարտներուն բազմութեամբ: Ազատ Հինդիկներն ալ բազմաթիւ են: Երկրին բերքերը գաղթականաց բերքեր՝ մանաւանդ բամպակ ու առատ մեխակ (համեմ) են. ներսերն ընտիր ծառերու անտառներ շատ կան: Գաղթական նութեան գլուխն է կուտակալ մը, որ կը նստի Գայէն մայրաքաղաքը համանուն կղզոյն վրայ, որ ունի 3000 բնակիչ, որոնք աշէկ առուտուր կ'ընեն:

3. **ԼՆԳՂԻԱՅԻ ԿՈՒՅԱՆԱ**, որն որ Տեֆերա ալ կ'անուանուի, ունի 4700 ք. մլ. երկիր ու 126,000 բնակիչ, որոնք են վերը յիշուած ցեղերը. Եւրոպացւոց կամ գաղթածիններուն մեծ մասը Հոլանդացիք են, իսկ մնացածն Անգղիացիք. կան նաեւ Գերմանացիք, ամէնքն ալ երկրագործութիւն կամ գաղթականաց բերքերու մշակութիւն ու անոնցմով վաճառականութիւն կ'ընեն: Տարի եղած է՝ որ մէկ ու կէս միլիոն կենդինարէն աւելի շաքար, 58,000 կենդ. խաճուէ, 6500 կենդ. բամպակ, իբր 3 միլիոն շիշ (կաշի) շաքարօղի (բոմ) ու 4 միլիոն շիշէն աւելի աւշարակ (շիբոպ) ելած է, անանկ որ ասոնցմէ դուրս խաւրուած վաճառքներուն արժէքը 2,135,379 սղեռլինի հասած է, իսկ նոյն տարի ներս մտնող վաճառքներուն գինն եղած է՝ 1,206,560 սղեռլին: — Երկիրն այլ եւ այլ կամ տութիւններու բաժնած է եւ ունի մէկ վերին ընդհանուր կու-

6952

0003094

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003094

